

The Greek Review of Social Research

Vol 151 (2018)

151

Feeling the class: Class identities, emotions and political attitudes in Perama Ship Repair Zone

Giorgos Bithymitris

doi: [10.12681/grsr.19644](https://doi.org/10.12681/grsr.19644)

Copyright © 2018, The author

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Bithymitris, G. (2019). Feeling the class: Class identities, emotions and political attitudes in Perama Ship Repair Zone. *The Greek Review of Social Research*, 151, 43–78. <https://doi.org/10.12681/grsr.19644>

Γιώργος Μπιθυμήτρης*

Νιώθοντας την τάξη: ταξικές ταυτότητες, συναισθήματα και πολιτικές στάσεις
στη Ναυπηγοεπισκευαστική Ζώνη Περάματος

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Με το παρόν άρθρο διερευνούμε τα συστατικά των ταξικών ταυτίσεων, όπως εντοπίζονται στο λόγο των εργατοτεχνιτών της Ναυπηγοεπισκευαστικής Ζώνης Περάματος, σε ένα πλαίσιο πολυεπίπεδης κρίσης και οικονομικής ύφεσης. Επικεντρώνοντας σε πυρηνικά στοιχεία της ταξικής ταυτότητας, εξετάζουμε ως αναλυτικά διακριτούς τους παρακάτω παράγοντες διαμόρφωσής της: α) την προδιάθεση του συνεντευξιαζόμενου απέναντι στο επάγγελμά του, β) τις ταυτίσεις με το συνδικάτο, γ) τις πολιτικές στάσεις του, δ) τα συναισθήματα που συνοδεύουν την αφηγηματικά κατασκευασμένη ταυτότητά του.

Λέξεις κλειδιά: ταξικές ταυτότητες, συναισθήματα, πολιτισμικές ταξικές προσεγγίσεις, πολιτικές στάσεις.

---

* Δρ Κοινωνικής Πολιτικής, Ερευνητής στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ),
e-mail: gbithymitris@ekke.gr

Giorgos Bithymitris*

Feeling the class: Class identities, emotions and political attitudes in Perama
Ship Repair Zone

ABSTRACT

With the current paper, we explore the components of class identities as manifested in the discourse of workers from the Ship Repair Perama Zone within a multilevel crisis context. Focusing on core elements of the class identity, we analytically distinguish the following factors that shape it: a) the occupational dispositions of the workers, b) their ties with the unions, c) their political attitudes, d) the emotions that accompany their identity, which is constituted through their narratives.

Keywords: class identities, emotions, cultural class approaches, political attitudes

---

* PhD in Social Policy. Researcher at the National Centre for Social Research (EKKE), e-mail: gbithymitris@ekke.gr

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ**

Σε πείσμα όσων από το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και εξής αναγγέλλουν μετ' επιτάσεως τον «θάνατο της τάξης» (Pakulski and Waters, 1996· Clark, Lipset and Rembel, 1993), η συζήτηση για τις κοινωνικές τάξεις, τις ταξικές ταυτότητες και τη σημασία της ταξικής ανάλυσης εξακολουθεί να απασχολεί έντονα τις κοινωνικές επιστήμες (Eidlin, 2014). Ο δε θεωρητικά και εμπειρικά πιο γόνιμος διάλογος για την ανθεκτικότητα της τάξης εντοπίζεται σε κοινωνιολογικά πεδία με έντονο πολυεπιστημονικό και διεπιστημονικό ενδιαφέρον, όπως στην πολιτισμική κοινωνιολογία (cultural sociology) και, ειδικότερα, σε εκείνες τις εκδοχές της, όπου καινοτόμες μεθοδολογικές πρακτικές και νέα εργαλεία έρχονται να συνδράμουν στην υπεράσπιση των ταξικών κατηγοριών (Devine, Savage, Scott and Crompton, 2004).

Ως προς τα εργαλεία, ενδεικτικά αναφέρουμε τη μελέτη των πολιτισμικών πρακτικών (κατανάλωση, στιλ ζωής, γούστο) στο πλαίσιο της πραξιακής θεώρησης του Μπουρντιέ (2002) και των συναφών προσεγγίσεων που ακολούθησαν (Bennett, et. al., 2008), τη χρήση αφηγηματικών μοντέλων στην εξέταση της τάξης ως ταυτότητας (Kirk, 2007· Somers, 1992), την εξέταση των συναισθημάτων ως παραγόντων που επηρεάζουν και επηρεάζονται από την ταξική δομή (Barbalet, 1998), την διαμεσολάβηση της τάξης από το φύλο, την ηλικία, την εθνικότητα, τις πολιτικές στάσεις, τη γεωγραφία κ.ο.κ. (Russo and Linkon, 2005). Παράλληλα, η χρήση μικτών μεθόδων έρευνας προτείνεται ολοένα και συχνότερα ως ερευνητική στρατηγική που συνδυάζει τις αρετές της εστιασμένης και σε βάθος εμπειρικής έρευνας, η οποία συνήθως χαρακτηρίζει τα ανθρωπολογικά εγχειρήματα της μελέτης της κοινωνικής

** Η εργασία αποτελεί παραδοτέο Μεταδιδακτορικής Έρευνας που υλοποιήθηκε με υποτροφία του ΙΚΥ, η οποία χρηματοδοτήθηκε από την Πράξη «Ενίσχυση Μεταδιδακτόρων Ερευνητών/Ερευνητριών» από τους πόρους του ΕΠ «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», με άξονες προτεραιότητας 6, 8, 9 και συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ και το ελληνικό δημόσιο.

τάξης (Carrier and Kalb, 2015), με μεγάλης κλίμακας ποσοτικές έρευνες, λόγω χάρη πάνω στο πολιτισμικό και κοινωνικό κεφάλαιο των διαφορετικών ταξικών σχηματισμών (Evans, 2017).

Η εξέταση των ταξικών ταυτοτήτων, όπως επιχειρείται εδώ, υιοθετεί δύο βασικές παραδοχές των πολιτισμικών προσεγγίσεων της κοινωνικής τάξης: Πρώτον, ότι η τάξη δεν υφίσταται ούτε μπορεί να γνωσθεί έξω από τις εκδηλώσεις της στο βιωμένο κόσμο, όσο και αν –θα προσθέταμε παραπέμποντας, μεταξύ άλλων, στην μαρξιστική θεώρηση του E.O. Wright– η ταξική δομή θέτει τα δικά της όρια σε αυτές.¹ Δεύτερον, η τάξη και, πιο συγκεκριμένα, η εργατική τάξη, δεν μπορεί να νοηθεί, χωρίς να ληφθούν υπόψη οι εσωτερικές της αντιθέσεις και ρηγματώσεις, όπως προκύπτουν στην ιστορική εξέλιξη του τεχνικού και κοινωνικού καταμερισμού εργασίας και όπως εκδηλώνονται στην καθημερινότητα.²

Η αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τις ταξικές ταυτότητες, σε ένα διεθνές περιβάλλον όξυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων και ανόδου της Άκρας Δεξιάς, έχει ήδη τροφοδοτήσει τον επιστημονικό προβληματισμό σχετικά με τους όρους και τις προϋποθέσεις της εκλογικής υποστήριξης ακροδεξιών υποψηφίων και κομμάτων από μεγάλα τμήματα της εργατικής τάξης στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ (Bornschiefer and Kriesi, 2011). Παρότι ο ελληνικός κομματικός ανταγωνισμός, τουλάχιστον με τη

---

¹ Για μία πρόσφατη και διεξοδική ανάλυση της θέσης του Wright για τους περιορισμούς που θέτει η ταξική δομή στον τρόπο οργάνωσης των ταξικών συλλογικοτήτων, αλλά και στον τρόπο που σκέφτονται και δρουν τα άτομα εντός της δομής, βλ. Πουλημά (2016). Ο πειρασμός να μπούμε στη συζήτηση για την πρωτοκαθεδρία στη σχέση μεταξύ ταξικής δομής αφενός, ταξικού σχηματισμού, ταξικής συνείδησης και ταξικής πάλης αφετέρου, είναι μεγάλος. Επιλέγουμε, ωστόσο, να δώσουμε προτεραιότητα στις ταξικές ταυτίσεις, η μελέτη των οποίων παρότι προϋποθέτει διαπραγμάτευση όλων των παραπάνω, έχει τύχει συγκριτικά μικρότερης προσοχής στο πλαίσιο των ταξικών αναλύσεων.

² «Αυτοί οι εσωτερικοί διαχωρισμοί –μέσα στα εργοστάσια, στις βιομηχανίες, μεταξύ επαγγελματιών, μεταξύ φύλων και μεταξύ του απασχολούμενου και εφεδρικού στρατού εργασίας– οφείλουν να είναι αντικείμενο κάθε βασικής θεωρίας της εργατικής τάξης. Οφείλουμε να ξεκινήσουμε, στην πραγματικότητα, πολιτικά και θεωρητικά, όχι από την υπόθεση της απλοποίησης και της ενότητας, αλλά από την υπόθεση της συνθετότητας και του διαχωρισμού» (Johnson, 1979).

μορφή που παίρνει μετά τις κρίσιμες εκλογές (critical elections)³ του 2012, προσφέρεται ως αντικείμενο μελέτης σε ότι αφορά τη ζήτηση της ακροδεξιάς ψήφου από εργατικά στρώματα, ο σχετικός επιστημονικός διάλογος δεν φαίνεται να έχει ανοίξει ακόμα. Αυτό αντανακλά, καταρχάς, τη γενικότερη δυσκολία της πολιτικής κοινωνιολογίας να επικοινωνήσει με ανανεωμένες επεξεργασίες της τάξης στο πεδίο της κουλτούρας (Harrits, 2013). Το πρόβλημα, ωστόσο, επιτείνει η απουσία παράδοσης στην ανάλυση της ταξικής ψήφου στην ελληνική πολιτική επιστήμη, αλλά και η περιορισμένη συζήτηση για τη διαμόρφωση και τον μετασχηματισμό των ταξικών ταυτοτήτων στην Ελλάδα της κρίσης και των μνημονίων.⁴

Με το παρόν άρθρο επιδιώκουμε να συμβάλουμε στο έλλειμμα που εντοπίζεται σε σχέση με το δεύτερο σκέλος, επιλέγοντας ως βασική αναλυτική κατηγορία την ταξική ταυτότητα. Εκκινώντας από την παραδοχή ότι στο οντολογικό επίπεδο οι συλλογικές ταυτότητες κατασκευάζονται ως αφηγήσεις, δηλαδή ως ιστορίες που λένε οι δρώντες για να νοημοτοδοτήσουν το ποιοί είναι (Sommers, 1997), εστιάζουμε στο μικρο-επίπεδο των αφηγήσεων εργατών της Ναυπηγοεπισκευαστικής Ζώνης Περάματος (εφεξής Ζώνη), για να διερευνήσουμε τι διευκολύνει και τι παρεμποδίζει ή μετουσιώνει τις ταξικές ταυτίσεις. Η επιλογή του χώρου για την έρευνά μας, δεν είναι τυχαία. Τόσο η Ζώνη, όσο και ο ευρύτερος Πειραιάς, ως παραδοσιακός τόπος κατοικίας και εργασίας για συμπαγή εργατικά στρώματα (Σπυριδάκης, 2016), υπέστησαν τις συνέπειες της πρόσφατης οικονομικής

---

³ Πρόκειται για εκείνη την κατηγορία των εκλογικών αναμετρήσεων που αποδομούν/αναδομούν το κληρονομημένο εκλογικό και κομματικό τοπίο (Μοσχονάς, 2015).

⁴ Τούτο δεν σημαίνει ότι απουσιάζουν εντελώς οι επεξεργασίες σχετικά με τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην ταξική δομή στην Ελλάδα. Βλ. σχετικά Σακελλαρόπουλος (2014), το έργο του οποίου αποτελεί μία πρώτη σημαντική συμβολή στη συζήτηση για τον μετασχηματισμό της ταξικής δομής στην Ελλάδα την περίοδο των μνημονιακών πολιτικών. Σημαντική είναι επίσης η συμβολή της Β. Αρανίτου στο πεδίο, με τη μελέτη της για τη μεσαία τάξη στην Ελλάδα της κρίσης (Αρανίτου, 2018). Τέλος, για μια καλή επισκόπηση, της σχέσης μεταξύ ανισοτήτων και ταξικής δομής, βλέπε Αλεξίου (2016).

κρίσης, με έναν βιαιότερο τρόπο σε σύγκριση με άλλες τοπικές αγορές εργασίας ή αστεακά περιβάλλοντα. Επιπλέον, η συγκεκριμένη γεωγραφική ενότητα, έχει ιδιαίτερη σημασία ως ερευνητικό πεδίο, λόγω της έκτασης που πήρε στον δημόσιο λόγο η τοπική παρέμβαση του νεοναζιστικού κόμματος της Χρυσής Αυγής.

Πιο συγκεκριμένα, εξετάζουμε τα συστατικά των ταξικών ταυτίσεων των εργατοτεχνιτών της Ζώνης σε σχέση με παράγοντες που, είτε οδηγούν σε ισχυρές ταξικές ταυτότητες με συνοχή και διάρκεια στο χρόνο, είτε σε υβριδικές ταυτότητες, οι οποίες συναρθρώνονται με εθνικιστικούς ή άλλους λόγους (discourses). Η ταξική ταυτότητα, όπως και κάθε συλλογική ταυτότητα, δομείται πάνω στη θεμελιώδη διαφορά του «εμείς», το οποίο στην προκειμένη περίπτωση είναι οι εργάτες έναντι των «Άλλων», οι οποίοι εδώ είναι οι εργοδότες (εφοπλιστές, εργολάβοι). Επικεντρώνοντας σε πυρηνικά στοιχεία της ταξικής ταυτότητας, αντιμετωπίζουμε ως αναλυτικά διακριτούς παράγοντες α) την προδιάθεση του συνεντευξιζόμενου απέναντι στο επάγγελμά του και στο πεδίο που το συγκροτεί (επαγγελματικό habitus), β) την πρόσληψη των δράσεων του συλλογικού ταξικού υποκειμένου (συνδικάτο) και γ) τις πολιτικές στάσεις του ατόμου. Αφήνεται έτσι ανοικτό το ενδεχόμενο το ταξικό ανήκειν να εκφράζεται και με έμμεσους ή/και αντιφατικούς τρόπους, όπως προτείνεται στην πιο πρόσφατη βιβλιογραφία των πολιτισμικών ταξικών αναλύσεων (Evans, 2017).

Σύμφωνα με τη δεύτερη οντολογικού τύπου παραδοχή μας, η ταύτιση είναι μία διαδικασία λιγότερο γνωστική και περισσότερο συγκινησιακή, καθώς συνεγείρει πρωτίστως το σώμα και προσανατολίζει το υποκείμενο στον περιβάλλοντα κόσμο των κοινωνικών σημασιών όχι απλώς νοηματικά, αλλά με όλο του το είναι (Δεμερτζής και Λίποβατς, 2006, σελ. 14). Με αυτήν την έννοια θεωρούμε ότι η αποκλειστική έμφαση στο κατά πόσον κάποιος/κάποια (ανά)γνωρίζει τα ταξικά

του/της συμφέροντα μπορεί να λειτουργήσει αποπροσανατολιστικά όταν εξετάζεται η ταξική ταυτότητα του υποκειμένου σε σχέση με τις πρακτικές του, καθώς η γνωστική συμφωνία δεν οδηγεί από μόνη της στη δράση· αντιθέτως, η ισχύς μιας ταυτότητας φαίνεται πως πηγάζει περισσότερο από τη συναισθηματική της πλευρά (Goodwin, Jasper, and Polletta, 2005, σελ. 9). Φυσικά, δεν υπάρχει λόγος να αναπαράγουμε τον γνωστό δυισμό μεταξύ λογικής και συναισθήματος. Το συναίσθημα, ως «σωματοποιημένη νοηματοδότηση» (Wetherell, 2012, σελ. 4), συνεργεί με τον λόγο στη διαμόρφωση και διαπραγμάτευση των ταυτοτήτων. Τούτου δοθέντος, επιλέξαμε να εξετάσουμε σε ένα ξεχωριστό επίπεδο ανάλυσης τον τρόπο με τον οποίο οι ταξικές ταυτότητες διαμεσολαβούνται από το κεντρικότερο ίσως συναίσθημα στην ύστερη νεωτερικότητα, τη μνησικακία (Barbalet, 1998, σελ. 68). Όπως θα δούμε, η ισχυρή ταξική ταυτότητα συνάπτεται με μία διαφορετική εκδοχή της μνησικακίας, σε σχέση με άλλες υβριδικές ταυτότητες στις οποίες επιπολάζει ο εθνικιστικός λόγος.

Τέλος, ως προς τη συλλογή εμπειρικού υλικού, βασιστήκαμε στην επεξεργασία συνεντεύξεων που διενεργήθηκαν την περίοδο 2015-2018, αλλά και σε ένα ευρύτερο σώμα παρατηρήσεων και κειμενικού υλικού που προέρχεται από σημειώσεις που κράτησε ο γράφοντας κατά τη συμμετοχή του σε δράσεις συμβουλευτικής εργατοτεχνιτών της Ζώνης την περίοδο 2013-2015, καθώς και από άρθρα που συλλέχθηκαν κατά την περίοδο αναφοράς από τον ηλεκτρονικό Τύπο, σχετικά με την παραγωγική καθίζηση της Ζώνης μέσα στην κρίση, τις δράσεις των τοπικών συνδικάτων και τα φαινόμενα ακροδεξιάς βίας στον ευρύτερο Πειραιά.

2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ

Όπως ειπώθηκε ήδη, η παρούσα έρευνα εστιάζει στο μικρο-επίπεδο των εργατικών αφηγήσεων, όπου επιχειρούμε να κατανοήσουμε τις προϋποθέσεις της διάβρωσης (ή/και ανθεκτικότητας) των ταξικών ταυτοτήτων. Προηγείται εδώ η εξής μεθοδολογική

επιλογή: αντί να θεωρήσουμε τις πολιτικές στάσεις και συμπεριφορές των εργατών ως δείκτη της αποδυνάμωσης των ταξικών ταυτοτήτων, όπως γίνεται συνήθως στο πλαίσιο γραμμικών αναλύσεων της σχέσης τάξης και ψήφου, αποσυνδέουμε τις δύο εννοιολογικές κατηγορίες μεταξύ τους, αφήνοντας ανοικτό το ενδεχόμενο η ταξική ταυτότητα να συνυφαίνεται με πολιτικές επιλογές που έρχονται σε ευθεία αντίθεση με την ταξική συλλογική σκέψη και δράση, όπως η επιλογή στήριξης της Άκρας Δεξιάς. Αυτή η αναλυτική διάκριση μεταξύ ταξικών ταυτίσεων και πολιτικής στάσης, θεωρούμε ότι συμβάλλει σε μια βαθύτερη κατανόηση των υπαρξιακών διλημμάτων που αντιμετωπίζει η σύγχρονη εργατική τάξη στον ύστερο καπιταλισμό.

Θα ήταν, ωστόσο, αρκετά βεβιασμένο το συμπέρασμα ότι η –υπαρκτή σε πολλές περιπτώσεις– εργατική στήριξη ακροδεξιών κομμάτων ή υποψηφίων, αφήνει ανέπαφες τις ταξικές ταυτότητες. Απεναντίας, φαίνεται ότι η ακροδεξιά στροφή συντελεί στην υβριδικότητα των σύγχρονων ταξικών ταυτίσεων και στην περαιτέρω εξάρθρωση των δεσμών των πιο ευάλωτων τμημάτων της μισθωτής εργασίας, με τη συλλογικότητα της τάξης τους, γεγονός που, με τη σειρά του, οξύνει αντί να αμβλύνει τις κοινωνικές ανισότητες. Λανθάνει έτσι μια ιστορική αντιστροφή του κοινωνικού ρόλου των πολιτικών υποκειμένων που απευθύνονται στην εργατική τάξη: στον 19^ο και κυρίως στον 20^ο αιώνα, τα συνδικάτα και τα εργατικά, σοσιαλιστικά ή κομμουνιστικά κόμματα λειτούργησαν, μεταξύ άλλων, ως οχήματα κοινωνικής ενσωμάτωσης και απόκτησης της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη από τα εργατικά στρώματα (Marshall, 1997). Αντιθέτως, η Άκρα Δεξιά του 21^{ου} αιώνα, απομονώνει συστηματικά την εργατική υποκειμενικότητα από τα ιστορικά συμφραζόμενα της τάξης της (κοινωνική δικαιοσύνη, αγώνας ενάντια στις ανισότητες και ανθρώπινη χειραφέτηση), προωθώντας τη συστράτευση για την εκπλήρωση του εθνικού πεπρωμένου και την επιστροφή στη χαμένη απόλαυση που στέρησε όχι μια τάξη (π.χ.

καπιταλιστές), αλλά ξένα έθνη καπιταλιστών ή ξένων υπάλληλων τάξεων που εισβάλλουν απειλητικά στην εθνική επικράτεια. Η αποταύτιση (dis-identification), ωστόσο, πάνω στην οποία επενδύουν οι φορείς του εθνικισμού, δεν θα πρέπει να ιδωθεί μονοσήμαντα ως δείκτης εξάντλησης της σημασίας του ταξικού σχηματισμού, αφού η ίδια αποτελεί ταξικό φαινόμενο και μάλιστα αποτέλεσμα της ταξικής πάλης, η οποία ρηγματώνει διαρκώς την ταξική συνείδηση (Fantasia, 1995, σελ. 275).¶

Για να γειώσουμε τη συζήτηση στα καθ' ημάς, η επιλογή να διερευνήσουμε τις συλλογικές ταυτότητες μιας επαγγελματικά και χωρικά προσδιορισμένης εργατικής τάξης σε μια οριακή τοπική συνθήκη εκτίναξης της ανεργίας, της φτώχειας και της υποαπασχόλησης, στοχεύει σε μια βαθύτερη κατανόηση των παραγόντων που επιδρούν πάνω στις ταξικές ταυτίσεις. Θεωρώντας αυτονόητη την εγγύτητα μεταξύ του συμβολικού και του συναισθηματικού τομέα, δηλαδή του τομέα όπου βιώνεται το πραγματικό, αναλύουμε την αφηγηματική κατασκευή της ταξικής ταυτότητας μέσα από τον λόγο των εργατών της Ναυπηγοεπισκευαστικής Ζώνης Περάματος.

Παρότι δεν μας είναι αδιάφορο το αφηγηματικό ύφος της κάθε συνέντευξης, δίνεται προτεραιότητα σε νοηματικά μοτίβα όπως αυτά προκύπτουν μέσα από μια θεματική ανάλυση περιεχομένου. Η αναλυτική μας στρατηγική διαφοροποιείται από μια τυπική θεματική ανάλυση κατά τούτο: ενώ εντοπίζουμε θέματα-σημασιολογικά πεδία που προκύπτουν από την επεξεργασία των συνεντεύξεων (π.χ. γνωρίσματα του εθνικού εαυτού), σε ένα δεύτερο επίπεδο επιχειρούμε να συνδέσουμε τα θέματα αυτά με θεωρητικές κατασκευές (π.χ. συλλογικές ταυτότητες), προσβλέποντας στον εμπλουτισμό της θεωρητικής συζήτησης γύρω από το ζήτημα της ταξικής ταυτότητας. Με αυτήν την έννοια, βρισκόμαστε πιο κοντά στη λογική της Θεμελιωμένης Θεωρίας (Grounded Theory), όπου οι υπό εξέταση ενότητες ανάλυσης αναδύονται κατά τη διάρκεια της έρευνας, καθώς ο ερευνητής προβαίνει σε μια

διαρκή σύγκριση περιπτώσεων, επιλέγοντας εκείνες τις περιπτώσεις που εκτιμά ότι θα εκλεπτούν ή θα ανασκευάσουν τη θεωρία (Ιωσηφίδης, 2006).

Συγκεκριμένα, ξεκινάμε από τα νοηματικά σύνολα που υποδηλώνουν ισχυρές ταξικές ταυτίσεις, έχοντας πάντοτε υπόψη το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο της κρίσης στην οποία υπόκειται η Ζώνη ήδη από το 2010. Ακολουθώντας, εξετάζονται οι δεσμοί των υποκειμένων με τους ομότεχούς τους (επαγγελματικές ταυτίσεις), αλλά και με τον συνδικαλιστικό τους φορέα. Για τη διερεύνηση των ταυτίσεων μελετάται επίσης το συναισθηματικό υπόστρωμα, με ιδιαίτερη εστίαση στη μελέτη της μνησικακίας, είτε στην εκδοχή της ως ενεργού συναισθήματος (resentment), είτε στην εκδοχή της ως παθητικού (ressentiment).⁵ Για την αναλυτική χρήση του όρου παραπέμπουμε στο συνθετικό και επιχειρησιακό ορισμό του Δεμερτζή (Δεμερτζής και Λίποβατς, 2006, σελ. 118), σύμφωνα με τον οποίο η μνησικακία συνιστά «το δυσάρεστο δευτερογενές ηθικό συναίσθημα χωρίς συγκεκριμένους αποδέκτες το οποίο λειτουργεί ως χρόνια επαναβίωση καταπιεσμένης και αδιέξοδης φιλεκδικίας, εχθρότητας, ζήλιας και αγανάκτησης εξαιτίας της αδυναμίας που νοιώθει το υποκείμενο να τις εκφράσει, με αποτέλεσμα, στο επίπεδο των αξιών, να απαρνιέται ό,τι ασυνείδητα επιθυμεί». Ακολουθώντας, εξετάζονται νοηματικά μοτίβα που υποδηλώνουν χαλαρές ταξικές ταυτίσεις και πάλι σε συνάφεια με τους παραπάνω παράγοντες. Τέλος, εξετάζουμε τον τρόπο με τον οποίο συναρθρώνεται ο ακροδεξιός λόγος με τις ταξικές ταυτίσεις, στο πλαίσιο υβριδικών ταυτοτήτων που φαίνεται πως απομονώνουν περαιτέρω τα πιο ευάλωτα τμήματα της εργατικής τάξης.

---

⁵ Όπως θα δούμε και στη σχετική υποενότητα, η διάκριση μεταξύ ressentiment και resentment παραπέμπει στις διαφορετικές χρήσεις του όρου, στο πλαίσιο νιτσεικών και μη-νιτσεικών παραδόσεων. Κοινό στοιχείο των δύο παραδόσεων συνιστά η βιωμένη αίσθηση μιας αδικίας, ενώ διαφοροποιητικό τους στοιχείο είναι η σύνναψη του ηθικού αυτού συναισθήματος με παθητική και ενεργητική στάση αντιστοίχως (Δεμερτζής και Λίποβατς, 2006).

Ως προς τη συλλογή του εμπειρικού υλικού, κατά την περίοδο 2015-2018 διενεργήθηκαν 24 βιογραφικές συνεντεύξεις που αποσκοπούσαν στη διερεύνηση της ταξικής ταυτότητας του ατόμου μέσω της αφηγηματικής ανασυγκρότησης του επαγγελματικού του βίου. Για τις ανάγκες του παρόντος άρθρου, περιορίσαμε την ανάλυσή μας σε 14 συνεντεύξεις με άτομα που είτε απασχολούνται στη Ζώνη, είτε έχουν απασχοληθεί στο παρελθόν σε επαγγελματικές δραστηριότητες της συγκεκριμένης αγοράς εργασίας και είναι όλοι κάτοικοι δήμων του ευρύτερου Πειραιά. Περιλαμβάνονται στο δείγμα και δύο μηχανικοί πλοίου, καθώς και δύο εργαζόμενοι στους προβλήτες της Cosco. Παρότι πρόκειται για κατηγορίες εργαζομένων (ναυτεργάτες, λιμενεργάτες) με διαφορετική επαγγελματική ταυτότητα σε σχέση με τους τεχνίτες της ναυπηγοεπισκευής, δεν θα πρέπει να αγνοούμε ότι α) πολύ συχνά οι επαγγελματικές λειτουργίες αυτών των διαφορετικών επαγγελμάτων, συγκλίνουν, β) πολλές φορές το προσωπικό της ναυπηγοεπισκευής αναζητά εργασία σε προβλήτες της Cosco, γ) η γειννίαση όλων των χώρων άσκησης των παραπάνω επαγγελμάτων, τόσο μεταξύ τους, όσο και με τη θάλασσα, διαμορφώνει μια αίσθηση κοινότητας,⁶ και δ) πολλές φορές η δράση του συνδικάτου των ναυτεργατών και του κλαδικού συνδικάτου μετάλλου είναι κοινή, ενώ συντονισμός υπάρχει και με το νεοσύστατο συνδικάτο των εργαζόμενων στις εργολαβίες της Cosco.

Η κοινωνική μορφολογία του χώρου της Ζώνης και, επομένως, το πλαίσιο εντός του οποίου εγγράφονται οι διαδρομές των υποκειμένων, έχει απασχολήσει συστηματικά τον γράφοντα, τόσο κατά την επιλογή της περιοχής ως μελέτης περίπτωσης, όσο και στο στάδιο της ανάλυσης του υλικού. Συνοψίζοντας ορισμένες

---

⁶ Η Ναυπηγοεπισκευαστική Ζώνη Περάματος εκτείνεται από το Λιμάνι του Πειραιά μέχρι το Πέραμα και την Σαλαμίνα, περικλείοντας το παραλιακό μέτωπο της Δραπετσώνας και του Κερατσινίου. Ο ναυπηγοεπισκευαστικός αυτός πυρήνας συνδέεται επίσης με τα μεγάλα ναυπηγεία Σκαρामαγκά – Ελευσίνας καθώς, λόγω έλλειψης, μέχρι πρόσφατα, μεγάλων δεξαμενών στη Ζώνη, οι εργασίες επισκευής σε μεγάλα πλοία γίνονταν στα δύο μεγάλα ναυπηγεία, από συνεργεία εργατοτεχνιτών της Ζώνης.

βασικές όψεις αυτής της μορφολογίας, θεωρούμε ότι η οποιαδήποτε ανάλυση σε επίπεδο αναπαραστάσεων και συναισθημάτων του πληθυσμού-στόχου οφείλει να λάβει υπόψη: α) την οικονομική σημασία της Ζώνης, καθώς εδώ είναι εγκατεστημένη η μεγάλη πλειονότητα των υψηλής προστιθέμενης αξίας δραστηριοτήτων ναυπήγησης και ναυπηγοεπισκευής στην Ελλάδα, αλλά και ένα εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό με σημαντικές επαγγελματικές παραδόσεις (INEMY, 2017), β) τη γειτνίαση χώρου εργασίας και χώρου κατοικίας για το μεγαλύτερο ποσοστό εργαζομένων της Ζώνης (Βλάχος, 1996), γ) την ενδημική επισφάλεια (Spyridakis, 2013) η οποία συνδέεται με ένα πλέγμα χαρακτηριστικών ευελιξίας στην οργάνωση της εργασίας, που οξύνθηκαν κατά την πρόσφατη οικονομική κρίση (άτυπες μορφές διαπραγμάτευσης, διαπροσωπικά δίκτυα εξεύρεσης εργασίας, υψηλός βαθμός προσωρινότητας στην απασχόληση, υψηλή κινητικότητα εντός της Ζώνης, ισχυρή παρουσία εργολαβικών συνεργείων με μικτή τεχνολογική σύνθεση), αλλά και με έναν υψηλό βαθμό επικινδυνότητας της εργασίας, δ) την παρουσία ενός ισχυρού συνδικάτου (Συνδικάτο Εργατ/λων Μετάλλου Αττικής και Ναυπηγικής Βιομηχανίας Ελλάδας) με έντονες ταξικές αναφορές και δυνατότητα απόσπασης παραχωρήσεων από μια –τουλάχιστον σε έναν ορισμένο βαθμό– εχθρικά διακείμενη εργοδοτική πλευρά και, τέλος, σε συνάφεια με το προηγούμενο, ε) την παρουσία της Άκρας Δεξιάς, η οποία οργανώνεται μέσω της βίας, αρχικά στην ευρύτερη περιοχή και ακολούθως μέσα στη Ζώνη, για να αναδιπλωθεί και να υποχωρήσει τελικά υπό την πίεση των ταξικών δυνάμεων.

Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι τα επαγγέλματα της Ζώνης, όπως συνάγεται από σχετική έρευνα πεδίου του γράφοντα⁷, είναι σχεδόν αποκλειστικά

---

⁷ Η συγκεκριμένη έρευνα πεδίου περιλαμβάνει την επαναδόμηση, επεξεργασία και ανάλυση σώματος δεδομένων από εκπαιδευτικά προγράμματα στα οποία συμμετείχαν κατά τη διετία 2013-15 πάνω από

ανδροκρατούμενα, ενώ η ηλικιακή ομάδα 45-54 είναι η πολυπληθέστερη. Τέλος, ένα 10% περίπου των απασχολούμενων (κυρίως σε ειδικότητες χαμηλής εξειδίκευσης και υψηλού επαγγελματικού κινδύνου) είναι αλλοδαποί. Στην πορεία της ανάλυσής μας θα επανέλθουμε σε αυτά τα ζητήματα κοινωνικής και πολιτικής μορφολογίας της περιοχής.

Επιστρέφοντας στο υλικό των συνεντεύξεων, η επεξεργασία τους έγινε με τη χρήση του λογισμικού NVivo. Συγκεκριμένα, από τη μεταγραφή του απομαγνητοφωνημένου υλικού προέκυψε η ανάλυση των περιπτώσεων (cases) με την ανοικτή κωδικοποίηση των κειμένων σε 21 θεματικές κατηγορίες (nodes), που ομαδοποιούν αποσπάσματα από τις συνεντεύξεις στη βάση διακριτών σημασιολογικών πεδίων. Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 1, τα 21 θέματα ομαδοποιήθηκαν σε 6 γενικές κατηγορίες (sets), οι οποίες παραπέμπουν σε θεωρητικές κατασκευές που εκτιμούμε ότι ερμηνεύουν ικανοποιητικά τη συγκρότηση ταξικών ταυτοτήτων. Ωστόσο, για λόγους οικονομίας αποφεύγουμε να εξετάσουμε το πολιτισμικό και κοινωνικό κεφάλαιο per se ως παράγοντα ενίσχυσης (ή διάβρωσης) των ταξικών ταυτίσεων, παρότι εμμέσως αναφερόμαστε σε αυτό. Τέλος, για την διατήρηση της ανωνυμίας, τα ονόματα των συνεντευξιζόμενων έχουν αντικατασταθεί από ψευδώνυμα.

Στην ενότητα που ακολουθεί, εξετάζονται δύο κύρια νοηματικά μοτίβα: το πρώτο, αντιστοιχεί σε ένα ισχυρό ταξικό ανήκειν, με βασικά χαρακτηριστικά α) την αρνητική στάση απέναντι στους εργοδότες, που γίνονται αντιληπτοί ως αντίπαλη κοινωνική ομάδα και β) την πρόσληψη των κοινωνικών δεινών (εργασιακές αντιξοότητες, ανισότητες, φτώχεια), ως καταστάσεων που είτε βιώνονται από μια

3.500 εργατοτεχνίτες, η πλειονότητα των οποίων απασχολούνταν σε επιχειρήσεις της Ζώνης. Τα αποτελέσματα της εν λόγω έρευνας πρόκειται να δημοσιευθούν σύντομα.

ταξικά προσδιορισμένη κοινότητα (η εργατική τάξη, οι εργαζόμενοι), είτε αποδίδονται σε μια εξίσου ταξικά προσδιορισμένη ομάδα (εργοδότες, εργολάβοι, εφοπλιστές). Το δεύτερο μοτίβο αντιστοιχεί σε ένα ασθενέστερο και πιο χαλαρά αρθρωμένο ταξικό ανήκειν, όπου η στάση απέναντι στους εργοδότες είναι ουδέτερη, ενώ τα κοινωνικά δεινά αποδίδονται σε ομάδες που δεν νοηματοδοτούνται με βάση την θέση τους στην ταξική δομή, αλλά με βάση άλλα χαρακτηριστικά (π.χ. πολιτικοί, ξένοι, μετανάστες).

Πίνακας 1

Αναλυτικό πλαίσιο

Θεωρητικές κατασκευές	Πολιτισμικό κεφάλαιο	Κοινωνικό κεφάλαιο	Πολιτικές στάσεις	Δομή αισθάνεσθαι	Επαγγελματικό Habitus	Συλλογικές ταυτότητες
Θέματα/νοηματικά σύνολα	Πιστοποιήσεις-δεξιότητες	Κοινωνικά δίκτυα	Στάσεις απέναντι στο πολιτικό σύστημα	Μηχανισμοί αντιμετώπισης της κρίσης	Επαγγελματικές ταυτότητες	Στάσεις απέναντι σε εργοδοσία
	Εκπαίδευση	Οικογενειακό υπόβαθρο	Πολιτικές προτιμήσεις	Συναισθήματα	Επαγγελματικά ενδιαφέροντα	Μηχανισμοί απόδοσης ευθυνών
	Πολιτισμικές πρακτικές			Συλλογικές προσδοκίες	Εμπειρικό αντικείμενο εργασίας	Εθνικός εαυτός
	Καταναλωτικές συνήθειες			Στάσεις απέναντι στο συνδικαλισμό	Εξιδανίκευση παρελθόντος	Συνθήκες εργασίας

3. Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΤΑΞΙΚΟΥ ΑΝΗΚΕΙΝ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΕΡΓΑΤΕΣ ΤΗΣ ΖΩΝΗΣ

3.1 Ισχυρές ταξικές ταυτίσεις: η διαμεσολάβηση της ταυτότητας από το συνδικαλιζέσθαι

Ξεκινώντας από την ταξική διαίρεση όπως ανακατασκευάζεται στον λόγο των εργατοτεχνιτών της Ζώνης, φαίνεται πως αφορά πρωτίστως τον άμεσο εργοδότη, δηλαδή τον εργολάβο. Ο Μάκης από τον Κορυδαλλό, ελασματοουργός στην ειδικότητα και εργαζόμενος από τα 16 του στη Ζώνη, ερωτάται για τον ρόλο του εργατικού συνδικαλισμού στην συγκυρία της κρίσης και δίνει την εξής απάντηση:

Μάκης: Οι εργολάβοι είναι πολύ σκληροί στο Πέραμα [...] Όσο σκληρή είναι η δουλειά τόσο σκληροί είναι και αυτοί [...] Πολλά ατυχήματα πολλά, πολλά χτυπήματα, εγώ έχω βάλει λάμες. Την μέση μου τα γόνατα μου έχω φάει, χτυπήματα πολλά, ράμματα πολλά. Έχω σακατευτεί στο Πέραμα [...] Οι εργολάβοι κοιτάζουν να σε πατήσουνε κάτω. Δεν ήτανε σωστοί δηλαδή [...] Για αυτό και φούντωσε και το σωματείο και έγιναν απεργίες και τέτοια.

Η σκληρότητα του επαγγέλματος, οι αντιξοότητες στον χώρο εργασίας δεν φυσικοποιούνται· απεναντίας, μετατρέπονται σε συνεκδοχικά ισοδύναμα της εργοδοτικής βίας. Το επόμενο παράθεμα αποδίδει ακόμα καλύτερα την μετατόπιση της συνολικής ευθύνης για την κατάσταση της Ζώνης στους εργολάβους. Συγκεκριμένα εδώ γίνονται αντικείμενο κριτικής οι καταναλωτικές συνήθειες της αντίπαλης τάξης, η οποία υπονομεύει τις βάσεις της κοινωνικής αναπαραγωγής της Ζώνης, δηλαδή τον ανθρώπινο παράγοντα, αλλά και τις παραγωγικές υποδομές:

Μάκης: Μα και όταν είχαμε δουλειές φουλ, κονομάγανε χοντρά λεφτά αυτοί [...] Τρελά λεφτά από τις δουλειές [...] Πολλά λεφτά παίρνανε [...] Οι εργολάβοι για μένα είναι οι πρώτοι που καταστρέψανε το Πέραμα, οι εργολάβοι είναι οι πρώτοι που

κάνανε το κακό [...] Και αυτοί οι ίδιοι εργολάβοι είχαν μαζευτεί όλοι και κάνανε και λέγανε να φτιάξουνε μια δεξαμενή. Κονομάγανε τα τρελά λεφτά, θα την είχαν φτιάξει, θα είχανε κάνει και μια υποδομή στο Πέραμα. Τίποτα [...]. Κάνουνε βίλες, μπουζούκια, τέτοια [...] Τόσα χρόνια δεν κάνανε κάποια υποδομή. Να πάνε να πάρουνε έναν γερανό ρε παιδί μου για το Πέραμα. Να κάνουνε μια δεξαμενή κάτι.

Ο Αντρέας από το Κερατσίνι, 53 ετών, είναι σήμερα χειριστής μηχανήματος έργου στην Cosco, αλλά έχει μακρά προϋπηρεσία ελασματοουργού στη Ζώνη. Κάνοντας έναν απολογισμό της κατάστασης την περίοδο της οικονομικής κρίσης, αναφέρει:

Αντρέας: Μετά το '10 λοιπόν πέσανε να πούμε, τυχοδιώκτες. Πέσανε και τυχοδιώκτες στο επάγγελμα, εργολάβοι, οι οποίοι δεν παίρνανε τις δουλειές σωστά. Δηλαδή τις παίρνανε φτηνά με συνέπεια να μην πληρώνουνε και καλά τους εργαζόμενους. Δηλαδή [...] να πάει να σου φάει ένσημα, να πάει να σου φάει μεροκάματο. Το μεροκάματο το διαπραγματευότανε, δηλαδή σου έλεγε να πούμε ρε φίλε εντάξει έβαλα μια δουλειά αλλά κρίση έχουμε, θα έρθεις με συμφωνία, δηλαδή ιδιωτική συμφωνία. Δηλαδή ορισμένες φορές καταστρατηγούταν η σύμβαση [...] Πριν το 2009 υπήρχε η τήρηση της σύμβασης. Γιατί και ο εργολάβος [...] την έπαιρνε διαφορετικά την δουλειά. Ενώ με την κρίση κοίταζε και αυτός να πάρει τη δουλειά φτηνά.

Λίγο παρακάτω, ο Αντρέας αναφέρεται στα αίτια της αποδυνάμωσης ορισμένων κλάδων και επαγγελμάτων, κυρίως στη βιομηχανία. Και εδώ είναι σαφές το ταξικό πρόσημο στην απόδοση ευθυνών, με τους εφοπλιστές να αποτελούν τον βασικό στόχο της κριτικής, με αιχμές σε ό,τι αφορά τις σχέσεις τους με το κράτος και τις προσόδους που αυτές συνεπάγονταν:

Αντρέας: Το εφοπλιστικό κομμάτι καταρχήν δεν έχει πατρίδα, δηλαδή η σημαία δεν έχει πατρίδα. Αυτοί κοιτάνε τα κέρδη τους, άμα να πούμε είναι κάπου κερδισμένοι εκεί

πάει και η σημαία τους [...] Έχει δείξει εδώ ότι λειτουργήσανε και διαφορετικά, δηλαδή παίρνανε θαλασσοδάνεια. Δηλαδή δανειζόντουσαν που ήτανε και αγύριστα, παίρνανε δάνεια και δεν τα επιστρέφανε [...] υπήρχε να πούμε ένα αλισβερίσι με το κράτος. Κάποιος-κάποιοι εφοπλιστές να πούμε, από κάποιες κυβερνήσεις, παίρνανε κάποια δάνεια, δεν τα επιστρέφανε [...]

Ο Σταμάτης είναι 61 ετών και δουλεύει από το 1982 στο Πέραμα, ως λεβητοποιός αρχικά, σωληνουργός στην συνέχεια. Υποαπασχολείται τα τελευταία χρόνια στη Ζώνη και, έχοντας αγοράσει ένα σπίτι με δάνειο, δυσκολεύεται αρκετά να τα βγάλει πέρα. Ο βιωματικός τρόπος αναγνώρισης των εργοδοτών ως ταξικού αντίπαλου, είναι χαρακτηριστικός:

Σταμάτης: Τα μόνα γεγονότα που με έχουνε επηρεάσει επάνω στην εργασία μου και έχω κλάψει πολλές φορές και θυμάμαι και κλαίω, είναι τα ατυχήματα που φύγανε άδικα άνθρωποι. Φύγανε άδικα, δεν έπρεπε να φύγουνε [...] Έχω εφημερίδες ακόμα κρυμμένες, ατυχήματα σε καράβια που τα είχαμε φτιάξει εμείς [...] Να μην πούμε τώρα ονόματα, εταιρείες που είχαμε κάνει κλέφτες σε καράβια μέσα. Υπάρχουν καράβια κατασχεμένα που δεν μπορούν ακόμα να βρουν τους κλέφτες. Έχω εγώ τα χαρτιά όλα, τα έχω φυλάξει. Αν θα βγάλω κάτι μπορεί να με σκοτώσουν κιόλας. Έχουνε γίνει ατυχήματα, τέτοια πράγματα. Έχουνε γίνει αδικίες.

Συνεντευκτής: Πού οφείλονταν δηλαδή αυτά τα ατυχήματα;

Σταμάτης: Τα ατυχήματα; Μπορούσε ένα καράβι να δουλέψει και να του πει ο εφοπλιστής στον εργολάβο εγώ θέλω να μου κάνεις 10 κλέφτες.

Συνεντευκτής: Τι εννοείτε 10 κλέφτες;

Σταμάτης: Σε ένα δεξαμενόπλοιο κάνουμε κλεφτάκια κρυφά. Από κάτω διπλό πάτωμα. Και παίρνει 50 τόνους. Κλέβει πετρέλαιο από εκεί που φορτώνουν, που αντλεί το πετρέλαιο [...] Είναι οι κλέφτες. Ο εργαζόμενος όταν θα πάει να κόψει απάνω στο

κατάστρωμα την λαμαρίνα δεν το ξέρει, ότι κάτω είναι διπλό και έχει πετρέλαιο. Βάζει το οξυγόνο να κόψει και γίνεται η ανατίναξη [...] 15000 τόνοι καράβι στο Πέραμα το κόβαμε και έπαιρνε φωτιά και του λέω σταματάτε. Ανοίγω λίγο, χτυπάω με το σφυρί τραβάω το ένα κομμάτι και ήτανε μέσα 60 τόνοι μαζούτ, ευτυχώς δεν ήτανε diesel. Θα είχαμε ανατιναχτεί όλοι και του είπα του αφεντικού και αυτός και ο εφοπλιστής γελάγανε με το πούρο [...] Δηλαδή λέμε το χρήμα χρώμα δεν έχει, ούτε πατρίδα. Έτσι είναι.

Η ισχυρή ταξική ταυτότητα που θεμελιώνεται πάνω στην νοσηματοδότηση του εφοπλιστή ως ταξικού αντίπαλου, ο οποίος ανά πάσα στιγμή μπορεί να αδικήσει τον εργαζόμενο, συναντάται και στον λόγο των δύο νεαρών μηχανικών πλοίου. Ο Στέλιος από τον Πειραιά, 28 ετών, εργάζεται ως δεύτερος μηχανικός σε ακτοπλοϊκή εταιρεία. Αμείβεται με 3.500 ευρώ μηνιαίως, όσα προβλέπονται από τη Συλλογική Σύμβαση των ναυτεργατών, για ένα επάγγελμα που, όπως λέει ο ίδιος, «είναι πολύ δύσκολο, γιατί δεν είναι ότι εγώ δουλεύω 8-4, όπως κατάλαβες, δουλεύω 24 ώρες... Μπορεί από στιγμή σε στιγμή κάτι να γίνει να χτυπήσει το τηλέφωνο μου και εγώ να είμαι μέχρι αύριο το πρωί στο καράβι». Στην ερώτηση γιατί προσφέρονται συγκριτικά υψηλότεροι μισθοί στον κλάδο του, απαντά:

Δίνουν καλούς μισθούς γιατί αυτό που περνάμε εμείς οι ναυτικοί δεν πληρώνεται με κανένα τρόπο και προσπαθούνε να δώσουνε τα χρήματα ώστε να σε κρατήσουνε εκεί πέρα. Πιστεύω ότι θα έπρεπε να παίρνουμε ακόμη περισσότερα για αυτό που κάνουμε, ειδικά τα παιδιά που φεύγουνε στο εξωτερικό. Δηλαδή όταν φεύγεις για 6 μήνες από το σπίτι σου είναι σαν να πηγαίνεις στην φυλακή για παράδειγμα. [...] μπαίνεις εσώκλειστος σε ένα καράβι, κοιτάς 10 άτομα, κάθε μέρα τα δέκα άτομα, την θάλασσα και αυτό μόνο, τίποτα άλλο. Ότι περνάνε οι υπόλοιποι εδώ στην στεριά, γενέθλια, γιορτές, χαρές, λύπες, εσύ τις ξεχνάς... φεύγεις για 6 μήνες και γυρνάς μετά από 6 μήνες. Τα έχεις χάσει όλα.

Όπως και σε ειδικότητες της ναυπηγοεπισκευής, παρατηρούμε ότι η ισχυρή επαγγελματική ταυτότητα του ναυτικού δομείται πάνω στις αντιξοότητες και τις ιδιαίτερες επαχθείς συνθήκες εργασίας. Στοιχεία που εντοπίζονται σε επαγγέλματα της θάλασσας και διαφοροποιούν την εργατική τάξη της ναυτιλίας και της ναυπηγικής βιομηχανίας από την υπόλοιπη εργατική τάξη, δημιουργούν συγκεκριμένες προδιαθέσεις και ένα ιδιαίτερο επαγγελματικό habitus (van der Linden, Murphy, and Varela, 2017)¶ .

Μιλώντας για τους εργοδότες του κλάδου του, ο Στέλιος αναφέρεται με έναν ήπιο ρεαλισμό στην σχέση εξουσίας μεταξύ εφοπλιστών και ναυτεργατών, σχέση που διαμεσολαβείται από το χρήμα:

Οι εφοπλιστές θέλουν να μπαίνει το χρήμα στην τσέπη τους. Δεν τους ενδιαφέρει ο κόσμος που έχουν μέσα. Μας κοιτάνε με το δίπλωμα μας. Δεν κοιτάνε το προσωπικό, τον άνθρωπο, ποιος είναι ο Στέλιος ή ποιος είναι ο διπλάνος. Κοιτάνε ότι θέλω ένα δίπλωμα δεύτερου μηχανικού. Από την στιγμή που έχουν ένα άτομο δεύτερο μηχανικό εκεί μέσα, προσπαθώ να του δώσω αυτά που του αναλογούν και όχι περισσότερα. Αν μπορώ και λιγότερα, και αυτό είναι όλο.

Ο Φάνης, 25 ετών, είναι σπουδαστής στην Ανώτατη Σχολή Εμπορικού Ναυτικού, με τον βαθμό του τρίτου μηχανικού. Είναι ενεργό στέλεχος του Συλλόγου Σπουδαστών της σχολής, μέλος του συνδικάτου των μηχανικών εμπορικού ναυτικού και μέλος κομματικής νεολαίας. Στην ερώτηση σχετικά με τον τρόπο διαμόρφωσης της αμοιβής ενός δοκίμου από την πλοιοκτήτρια εταιρεία πρακτικής άσκησης, ο ερωτώμενος τοποθετεί με σαφήνεια τα συμφέροντα των σπουδαστών μηχανικών (εμείς) ενάντια στα συμφέροντα των εφοπλιστών (αυτοί) που επιβάλλονται διά της ισχύος:

Συνεντευκτής: Εσύ διαπραγματεύτηκες μόνο ατομικά; Και γενικά αυτή είναι η πρακτική; Δηλαδή πηγαίνει ένας δόκιμος με την εταιρεία και διαπραγματεύεται;

Φάνης: Πλέον δεν διαπραγματεύεσαι καν [...] δεν σου λένε καν ότι εμείς δίνουμε τόσα, αν θέλεις έλα [...] την ώρα που υπογράφεις την σύμβαση, σου λένε ότι «εμείς δίνουμε τόσα». Απλά είναι τέτοια η ανάγκη του σπουδαστή και το εκμεταλλεύονται αυτό στο έπακρο. (Εκμεταλλεύονται) το ότι πρέπει να μπαρκάρω, προκειμένου να συνεχίσω την σχολή μου και να πάρω το πτυχίο μου. Είναι τέτοια η ανάγκη του σπουδαστή, που και με 500 πλέον να του πούνε να πάει, θα πάει. Δεν λέω ότι είναι σωστό. Προφανώς και δεν είναι σωστό αλλά...

Παρότι ακόμα δόκιμος, ο Φάνης νιώθει ήδη μέλος της επαγγελματικής κοινότητας των ναυτικών. Η σχέση εξουσίας που απολαμβάνει η εργοδοσία σε σχέση με τους εργαζόμενους, αποτυπώνεται πιο ολοκληρωμένα στον λόγο του Φάνη σε σχέση με τον λόγο του Στέλιου, αφού γίνεται αναφορά στην παρέμβαση του κεφαλαίου, όχι μόνο στο περιεχόμενο της εργασίας αλλά και στο πεδίο της κοινωνικής αναπαραγωγής η οποία συντελείται, μεταξύ άλλων, μέσω της επαγγελματικής εκπαίδευσης.

Φάνης: Η κατάσταση, πλέον, στις σχολές διαμορφώνεται ως εξής. Σε θέλουνε να μην παίρνεις τις απαραίτητες γνώσεις, προκειμένου να βγαίνεις πιο φτηνός μετά στο επάγγελμα. Δηλαδή ένας άνθρωπος που τελειώνει τώρα την σχολή, παρόλο που θα έχει το δίπλωμα του τρίτου μηχανικού στα χέρια του δεν είναι απαραίτητο ότι θα πιάσει τρίτος μηχανικός. [...] Πλέον το κάνουνε και παράδοση το ότι θα βγω εγώ από την σχολή και θα μου πούνε δεν είσαι έτοιμος να πιάσεις τρίτος (σ.σ. μηχανικός). Γιατί έτσι με έχει διαμορφώσει και η σχολή. Δεν έχω λάβει τις απαραίτητες γνώσεις για να βγω τρίτος οπότε θα με βάλουνε δόκιμο για ένα χρονικό διάστημα. Μετά από αυτό το χρονικό διάστημα θα σου πούνε «δεν είσαι έτοιμος για τρίτος». Έχουνε βρει τώρα ένα άλλο ενδιάμεσο στάδιο το οποίο δεν υφίσταται κανονικά σαν θέση μέσα στο καράβι:

Τον junior, junior πλοίαρχος, junior μηχανικός. Που είναι κάτι ενδιάμεσο του δόκιμου και του τρίτου μηχανικού. Οπότε θα σου πούνε μετά «δεν είσαι έτοιμος και για τρίτος μετά από δόκιμος, θα πιάσεις και λίγο junior» [...] Με λιγότερα λεφτά αρχικά. Έχεις τις ίδιες ευθύνες με τον τρίτο μηχανικό, είσαι στα χαρτιά τρίτος μηχανικός, κάνεις την δουλειά του τρίτου μηχανικού απλά παίρνεις λιγότερα λεφτά. Έχεις μικρότερο μισθό σαν junior.

Συνεντευκτής: Για όλα αυτά πιέζουνε οι εταιρείες ή παίρνει πρωτοβουλία το κράτος και το κάνει αυτό;

Φάνης: Όταν το κράτος κατευθύνεται από συγκεκριμένα συμφέροντα... Δηλαδή φαίνεται ξεκάθαρα, ειδικά στις σχολές μας, πιστεύω ότι ισχύει σε όλους τους κλάδους, αλλά ειδικά στις σχολές του εμπορικού ναυτικού. Το ότι έχουνε άμεση παρέμβαση οι εφοπλιστές και στην λειτουργία της σχολής και στο πρόγραμμα εκπαίδευσης της σχολής. Προκειμένου να διαμορφώνουν εκείνοι τις συνθήκες που θέλουνε για τους εργαζόμενους όπως τους θέλουνε.

Συνεντευκτής: Για αυτούς ο καταλληλότερος, ας πούμε, εργαζόμενος, ο ιδανικός εργαζόμενος ποιος θα ήτανε;

Φάνης: Πρώτα να τους κάνει την δουλειά που θέλουνε. Δεύτερο να αποκτά στα πρώτα του βήματα γνώσεις μετρημένες. Και προκειμένου να είναι αυτό, να βγαίνει όσο πιο φτηνός γίνεται. Να τον διαμορφώνουν έτσι, ώστε να βγαίνει όσο πιο φτηνός γίνεται.

Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις η αίσθηση του ταξικού ανήκειν απορρέει από την πρόσληψη τόσο του συγκεκριμένου κάθε φορά εργοδότη (εργολάβου, εφοπλιστή), όσο και της τάξης του, ως ανταγωνιστών και ταυτόχρονα από την ταύτιση του υποκειμένου με όσους υφίστανται τα αποτελέσματα των ταξικών σχέσεων εξουσίας στις διάφορες μορφές τους (εισοδηματική ανισότητα, άνιση πρόσβαση σε ασφαλείς συνθήκες εργασίας, υποβάθμιση μορφωτικού κεφαλαίου). Η

ισχύς της ταξικής ταυτότητας φαίνεται ότι σχετίζεται με την επαγγελματική ταυτότητα που διαμορφώνουν οι συγκεκριμένες κατηγορίες εργαζομένων της θάλασσας, όχι όμως με έναν μονοσήμαντο ή αδιαμεσολάβητο τρόπο. Η ταύτιση με τους ασκούντες το ίδιο επάγγελμα εκδηλώνεται ευκολότερα ως μέρος της ταύτισης με μια ευρύτερη συλλογικότητα (εργατική τάξη), όταν το υποκείμενο εγγράφει την ατομική επαγγελματική του πορεία στην συλλογικά βιωμένη εμπειρία της τάξης του. Αυτό παρατηρείται, για παράδειγμα, όταν στην αφήγηση της ατομικής ιστορίας ζωής, γίνονται συστηματικές αναφορές στην παρέμβαση του συνδικαλιστικού φορέα στον χώρο εργασίας, με τρόπο τέτοιο ώστε να δηλώνεται ρητά ή άρρητα ενεργός συμμετοχή σε αυτόν. Για παράδειγμα, ο Αντρέας από το Κερασίни, στην ερώτηση για τον ρόλο των συνδικάτων σήμερα στη Ζώνη και γενικότερα, απαντά ως εξής:

Αντρέας: Κοίταξε το σωματείο δεν είναι κάτι αφηρημένο. Το σωματείο είναι να πούμε είναι ρε παιδί μου είμαι εγώ, είναι είσαι εσύ και φτιάχνουμε να πούμε ένα μεγαλύτερο σωματείο. Δεν είναι κάποιο δηλαδή αόριστο πράγμα [...] Τώρα από εκεί και πέρα, το σωματείο είναι καλό ως προς τι; Δηλαδή όταν να πούμε δεν είναι ανεξάρτητο και είναι μόνο για την δουλειά. Δηλαδή ρε παιδί μου να μην είναι κομματικοποιημένο [...] Το σωματείο εγώ νομίζω είναι το λιμάνι του εργαζόμενου. Ένα πρόβλημα που αν έχεις σαν εργαζόμενος σε μια επιχείρηση θα πας στο σωματείο να το αναφέρεις, ας πούμε. Δηλαδή να πούμε βρίσκεις μια συμπαράσταση ας πούμε, ο εργαζόμενος έχει μια συμπαράσταση.

Εδώ η ταύτιση του υποκειμένου με την τάξη (εργαζόμενοι), διευκολύνεται από την ταύτιση με το συνδικάτο και τους σκοπούς του. Στην περίπτωση του Στέλιου από τον Πειραιά, η ταύτιση με το συνδικάτο, εγγράφεται στην επαγγελματική ταυτότητα του μηχανικού:

Στέλιος: Εμείς οι ναυτικοί, ειδικά οι μηχανικοί, έχουμε το σωματείο μας. Όλοι οι ναυτικοί έχουν ένα σωματείο, και οι καπετάνιοι και οι μάγειροι και καμαρότοι, όλοι έχουν από ένα σωματείο. Που μπορεί και τους βοηθάει [...] Εκεί (στο συνδικάτο) ανά πάσα στιγμή μπορείς να τους πάρεις τηλέφωνο. Να μάθεις τι δικαιούσαι. Μπορείς να τους πεις το πρόβλημα σου και να στο λύσουνε κατευθείαν. Εγώ προσωπικά τους έχω ρωτήσει και τους έχω ζητήσει, με έχουνε βοηθήσει όλοι.

Η λειτουργία ενός ταξικού συνδικάτου ως συλλογικότητας που ενισχύει τους δεσμούς του υποκειμένου με τους συναδέλφους του, το επάγγελμα και την τάξη του είναι ευδιάκριτη στην περίπτωση του Φάνη, όταν αναφέρεται στο συνδικαλιστικό όργανο των σπουδαστών της σχολής του:

Φάνης: Τα τελευταία χρόνια, μετά από πολλές προσπάθειες, δημιουργήθηκε ένας σύλλογος. Που είχε ως στόχο το ότι εδώ είμαστε για να μάθουμε, να πάρουμε τις γνώσεις που θέλουμε. Και ότι θα παλέψουμε για να έχουμε μια εκπαίδευση πλήρη, σύμφωνα με το επάγγελμα που διαλέξαμε. Το οποίο είναι ένα δύσκολο επάγγελμα, πολλοί το λένε δύσκολο, πολλοί το λένε ιδιόμορφο.

Συνεντευκτής: Εσύ πως το βλέπεις;

Φάνης: Απλά όμορφο. Για μένα είναι δύσκολο και πολύ υπεύθυνο επάγγελμα αρχικά. Γιατί στα χέρια σου κρίνονται ζωές. Βρίσκεσαι στο πέλαγος, μπορεί ανά πάσα στιγμή αν κάνεις κάτι λάθος να πνιγείς, να καείς ζωντανός και εσύ και όλοι οι υπόλοιποι συνάδελφοι. Και αν είσαι σε πλοίο που μεταφέρει και επιβάτες, και οι επιβάτες. Οπότε είναι ένα επάγγελμα που απαιτεί πλήρη επίγνωση του τι κάνεις. Που απαιτεί πλήρη μόρφωση στο τι πρόκειται να κάνεις. Και γι' αυτό βάζουμε κι εμείς σαν σπουδαστές [...].

Η αντίληψη του Φάνη για τον συνδικαλισμό και τους ταξικούς ρόλους που επιτελεί, διαμεσολαβείται από την εμπειρία της συμμετοχής του στον συνδικαλισμό:

Συνεντευκτής: Υπήρχε κάποια υποστήριξη έξω από την σχολή ή όλο το πράγμα βασίστηκε στην εμπειρία που αποκτήθηκε μέσα στους αγώνες εντός της σχολής;

Φάνης: Υπήρχε υποστήριξη έξω από την σχολή και αυτή η υποστήριξη έδωσε πραγματικά δύναμη στους σπουδαστές. Κυρίως την περίοδο του εκφοβισμού [...] υπήρχε υποστήριξη που μας έδωσε κουράγιο εκείνη την περίοδο. Και εμάς που ασχολούμασταν και θέλαμε έναν σύλλογο. Και ήτανε από την Πανελλήνια Ένωση Μηχανικών. Το σωματείο των Μηχανικών του Εμπορικού Ναυτικού.

Ακόμα και σε περιπτώσεις όπου το υποκείμενο στέκεται κριτικά απέναντι στο συνδικάτο του χώρου του, η ταύτιση μπορεί να επιτυγχάνεται στη βάση των κοινών βιωμάτων που απορρέουν από τη σκληρότητα των εργοδοτών. Ο Μάκης από τον Κορυδαλλό, αναφέρει σχετικά με το εάν είναι χρήσιμος ή όχι ο συνδικαλισμός στη Ζώνη:

Μάκης: Εγώ πιστεύω ότι χρειάζεται ο συνδικαλισμός [...] Πιστεύω ότι ο κόσμος το στήριζε (το συνδικάτο) και το στηρίζει αναγκαστικά. Γιατί χωρίς σωματείο, δηλαδή άμα είσαι και μόνος απέναντι στον εργολάβο, εκεί είναι που θα σε τσακίσει. Ριχτου και άλλο ένα χαστούκι να πέσει. Κατάλαβες; Αναγκαστικά το στηρίζεις όπως βλέπεις.

Όπως γίνεται αντιληπτό, η ανταγωνιστική πρόσληψη του εργοδότη, η ταύτιση με τους ομότεχους, με το σωματείο και τελικά με όσους βιώνουν την ανισότητα που απορρέει από την θέση τους στην ταξική δομή, με λίγα λόγια η ισχυρή ταξική ταυτότητα, δεν διαμορφώνεται εν κενώ. Ήδη αναφερθήκαμε στην επαγγελματική ταυτότητα και στις προδιαθέσεις που αυτή δημιουργεί στο υποκείμενο, είτε κατά τη μαθητεία στο επάγγελμα, είτε κατά τη διάρκεια του εργασιακού βίου. Θα εξετάσουμε τώρα έναν επιπλέον παράγοντα συγκρότησης ή/ και από-συγκρότησης των ταξικών ταυτίσεων: το συναισθηματικό υπόστρωμα.

3.2 Υβριδικές ταξικές ταυτίσεις: η διαμεσολάβηση της ταυτότητας από το αισθάνεσθαι

Από την ανάλυση των συνεντεύξεων προκύπτει ότι υπάρχει ένας ισχυρός διϋποκειμενικός παράγοντας που επιδρά πάνω στις ταυτίσεις των εργατών με τις δύο μεγάλες συλλογικότητες που μας ενδιαφέρουν, το έθνος και την τάξη. Πρόκειται για τα συναισθήματα όπως αυτά κατασκευάζονται στο πλαίσιο της κοινωνικής αλληλόδρασης και, υπό αυτήν την έννοια, θα μπορούσαν να αποδοθούν εξίσου καλά με τον όρο του R. Williams (1977, σελ. 132) «δομές του αισθάνεσθαι» (structures of feeling). Ο όρος αυτός αναφέρεται στις κοινωνικές εμπειρίες που δεν έχουν ακόμα αποκρυσταλλωθεί και που, θα προσθέταμε εμείς, σπάνια εξετάζονται αυτόνομα, στο πλαίσιο της συζήτησης για τις τάξεις και τις ταξικές ταυτότητες.⁸ Παρ' όλα αυτά, η μελέτη του συναισθήματος της ταξικής μνησικακίας (class resentment) έχει αξιοποιηθεί για την ανάδειξη «κρυφών» όψεων της ταξικής δομής, συμβάλλοντας στην κατανόηση τόσο της εργατικής τάξης καθεαυτής (πάντα σε σχέση με άλλες τάξεις), όσο και του ταξικού ανήκειν σε σχέση με την εθνική ταυτότητα (Mann and Fenton, 2017). Θεωρητικά αντλούμε κυρίως από την προσέγγιση του Barbalet, σύμφωνα με τον οποίο η μνησικακία, το δυσάρεστο εκείνο συναίσθημα ότι κάποιος απολαμβάνει προνόμια με άδικο τρόπο, βιώνεται από τους κοινωνικούς δρώντες όταν μια εξωτερική εμπρόθετη δράση τους στερεί την πρόσβαση σε ευκαιρίες ή πόρους που διαφορετικά θα ήταν προσβάσιμοι (Barbalet, 1998, σελ. 63).

---

⁸ Στο έργο του *Long Revolution* (2011) ο Williams χρησιμοποιεί την έννοια για να περιγράψει την βιωμένη κουλτούρα και την απόσταση που την χωρίζει από την επιλεκτική κουλτούρα στη σύγχρονη. Αν ο κοινωνικός χαρακτήρας σε μια δεδομένη κοινωνία αφορά κυρίαρχες και εναλλακτικές εσωτερικεύσεις ηθικών κανόνων και αξιολογήσεων, η δομή του αισθάνεσθαι εκδηλώνεται βασικά στον κυρίαρχο κοινωνικό χαρακτήρα, όχι μόνο σε ότι αφορά τα ιδεώδη της κοινωνίας, αλλά και τις παραλείψεις της και τις συνέπειές τους. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η δομή του αισθάνεσθαι περισσότερο καλλιεργείται παρά μαθαίνεται.

Κατά την ανάλυση του υλικού, εντοπίσαμε το συναίσθημα της μνησικακίας στις εργατικές αφηγήσεις, εστιάζοντας στις κοινωνικές σχέσεις εντός των οποίων αυτή εγγράφεται. Παρότι θα ήταν αρκετά ριψοκίνδυνο να επιχειρήσει κανείς να αποδώσει αιτιότητα στη σχέση μνησικακίας και πολιτικών στάσεων ή συμπεριφορών, το αναλυτικό πλαίσιο που υιοθετούμε μας επιτρέπει να δούμε πως συναρθρώνονται τα διάφορα συστατικά της ταξικής ταυτότητας με επιμέρους παράγοντες, όπως το συναίσθημα της μνησικακίας.

Ξεκινάμε την ανίχνευση της μνησικακίας στον λόγο των υποκειμένων, εξετάζοντας τις πρωτογενείς συγκινήσεις που τη συγκροτούν: τη λύπη, τον φόβο και τον θυμό (Δεμερτζής και Λίποβατς, 2006, σελ. 120). Υπάρχουν περιπτώσεις, όπου το συναίσθημα το οποίο εντοπίζεται στον λόγο του υποκειμένου, παραπέμπει σε μια ενδοψυχική διεργασία σε ατομικό επίπεδο. Για παράδειγμα, όταν ο Μανώλης από το Κερατσίνι απευθύνει υποθετικά σε έναν βουλευτή την ερώτηση «Γιατί εσύ τώρα ρε αλήτη μου βάζεις εμένα το μαχαίρι στο λαιμό;», προφανώς τόσο το ύφος, όσο και η βία που ενέχει η μεταφορά, στοιχειοθετούν το συναίσθημα του θυμού. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το ερώτημα που θέτουμε έχουν αποσπάσματα που στοιχειοθετούν «υποκατάστατες αποκριτικές στάσεις» (Strawson, 2008), οι οποίες αποτυπώνουν εναργέστερα την κοινωνική διάσταση του συναισθήματος. Πρόκειται για την απόκριση του υποκειμένου σε προσδοκίες, συμπεριφορές και γνώμες που δέχεται από τους άλλους για λογαριασμό τρίτων και από την οποία γεννώνται συναισθήματα όπως η αλληλεγγύη και η ηθική αγανάκτηση όχι για κάτι που παθαίνει το ίδιο το άτομο, αλλά λόγω συμπαράστασης σε παθήματα των άλλων (Δεμερτζής και Λίποβατς, 2006, σελ. 79).

Συνήθως, οι υποκατάστατες αποκριτικές στάσεις προκύπτουν μετά από ερωτήσεις που σχετίζονται με το παρόν και το μέλλον του χώρου στον οποίο

οργανώνεται ο προσωπικός και επαγγελματικός βίος του ερωτώμενου. Από τις περιοχές του ευρύτερου Πειραιά που δοκιμάστηκαν περισσότερο από την οικονομική κρίση ξεχωρίζει το Πέραμα, τόπος διαμονής μεγάλου μέρους του εργατικού δυναμικού της Ζώνης. Ο Άρης, 39 ετών, μηχανουργός και κάτοικος Περάματος, τα δύο τελευταία χρόνια υποαπασχολείται στη Ζώνη, ζει με τους γονείς του και υποστηρίζεται οικονομικά από τα αδέρφια του. Του ζητήθηκε να σχολιάσει αν έχει αλλάξει κάτι στην περιοχή του τα τελευταία χρόνια και απάντησε ως εξής:

Άρης: Απλώς έπεσε λίγο και από ό,τι βλέπω και το ηθικό των ανθρώπων [...] έπεσε ο κόσμος που ήτανε πιο χαμογελαστός, που ήταν πιο πρόσχαρος, που μπορούσε [...] με την δουλειά του παράλληλα να κάνει και ένα πάτωμα παραπάνω για τα παιδιά του [...] Να βγούνε και μια βόλτα. Τώρα βγαίνεις έξω ας πούμε στο Πέραμα ας πούμε 8 ή 9 ώρα το βράδυ και δεν βλέπεις ψυχή να κυκλοφοράει [...] Βγαίνεις να πας σε ένα μαγαζί βράδυ για να πεις ένα πότο και δεν βλέπεις μέσα κόσμο. Ο κόσμος κρατάει τα 3 ευρώ να πάει να πει μόνο έναν καφέ, μέχρι εκεί του φτάνουνε. Μαραζώνει [...]

Η ταύτιση με τα φτωχά λαϊκά στρώματα του Περάματος αλλά και με τους ομότεχούς του στη ναυπηγοεπισκευή ενισχύεται, αφενός από το προσωπικό βίωμα της υλικής αποστέρησης, αφετέρου από την αυξημένη ένταση της λύπης για τα δεινά της τάξης του:

Άρης: Έχω δει συναδέλφους, ανθρώπους και τις γυναίκες τους και τους έβλεπα πριν χρόνια και τους βλέπω τώρα, 10 κιλά πιο αδυνατισμένους. Αυτό μπορείτε να το καταλάβετε; Τους βλέπω 10 κιλά αδυνατισμένους που πάει να πει υποσιτισμός. Γιατί [...] τρέφονται με ένα τοστ [...] Δεν υπάρχει σωστή τροφή. Τους έχω δει πιο αδυνατισμένους. Αυτό τα λέει όλα [...] Μακάρι να είχαμε λεφτά να βοηθάγαμε. Να βοηθάγαμε μακάρι, μακάρι. Αλλά πρέπει να κοιτάξεις και λίγο την ζωή την δική σου.

Είναι επί καθημερινής βάσεως το «ρε συ φέρε ένα τάλιρο [...] Φέρε κανένα τσιγάρο, φέρε κανένα καφέ να πούμε».

Η αφήγηση του Αντρέα από το Κερατσίνι για τις συνέπειες της κρίσης απηχεί εξίσου το συναίσθημα της λύπης για την άλλοτε ακμαία εργατική κοινότητα και την χαμένη αξιοπρέπειά της:

Αντρέας: Η δουλειά σε έναν άνθρωπο είναι αξιοπρέπεια. Χάνοντας ένας άνθρωπος την δουλειά του δεν έχει την αξιοπρέπεια του [...] Υπάρχουν προβλήματα, υπήρχαν άνθρωποι που με την ανεργία χωρίσανε ενδεχομένως. Γενικώς να πούμε, οι άνθρωποι αυτοί ήτανε συνάδελφοι που πούλησαν τα αυτοκίνητα τους, που δεν είχαν να πάρουνε τσιγάρα. Σου λέγανε «κέρασε με έναν καφέ, δεν έχω μία». Συνάδελφοι που δουλεύαμε στην ίδια σκαλωσιά. Κατέβαινα στο Πέραμα κάποια στιγμή και λέει «ρε φίλε σε παρακαλώ πάρε μου ένα πακέτο τσιγάρα». [...] Πολλοί να πούμε κόψανε και το ρεύμα που βάλανε στο σπίτι, η ανεργία αυτή δέρνει [...] Λόγω να πούμε των μισθών εκεί που φτάσανε [...] Έχει συμπίεστεί πολύ και δεν έχεις αυτή την αξιοπρέπεια ρε παιδί μου, να ζήσεις σαν άνθρωπος που λένε. Να πας και μια βόλτα έξω όπως πρέπει να ζήσεις. Δηλαδή όταν δεν έχεις να πούμε το πορτοφόλι σου εδώ πέρα και έχεις δυο ευρώ. Για τα άλλα πρέπει να κάνεις ένα κουμάντο, να πληρώσεις το νοίκι σου, να πληρώσεις το ρεύμα σου [...] Και δεν έχεις ψυχολογία όπως είχες κάποτε που είχες λεφτά στο πορτοφόλι σου [...] Και έχει κλονιστεί ο κόσμος και τον βλέπεις και έχει χάσει το γέλιο του [...] στις γειτονιές μέσα. Και όλος ο κόσμος είναι να πούμε προβληματισμένος με όλη την κατάσταση αυτή.⁹

---

⁹ Το συγκεκριμένο απόσπασμα, μας βοηθά να ξανασκεφτούμε τη σχέση μεταξύ έλλειψης αναγνώρισης (misrecognition) και ανισότητας στην διανομή πλούτου, εισοδημάτων και αγαθών, υπό μια οπτική σύζευξης, όπου το ένα συνυπάρχει με (ή/και τροφοδοτεί) το άλλο. Εκκινώντας από αυτήν τη θέση και ασκώντας κριτική στην τάση αντιδιαστολής των πολιτικών της ταυτότητας (identity politics) με τις πολιτικές της αναδιανομής (redistributive politics), ο Sayer (2005) αναδεικνύει τη σημασία της μελέτης των ηθικών συστατικών των ταξικών σχέσεων, τα οποία γειώνονται στην κοινωνική ψυχολογία των συναισθημάτων ιδωμένα ως αξιολογικές κρίσεις.

Στην περίπτωση του Άρη φαίνεται καθαρά ότι οι υλικές συνθήκες που βιώνει το άτομο είναι καταλύτης για το αίσθημα της αλληλεγγύης και, ταυτόχρονα, όριο στην ικανότητα του ατόμου να υιοθετήσει μια πιο ενεργή στάση. Εξάλλου, παρότι έχει μια κριτικά υποστηρικτική άποψη για το Συνδικάτο Μετάλλου, δεν φαίνεται να συμμετέχει ιδιαίτερα στις δράσεις του (π.χ. «έχουμε ακούσει ότι...»), κάτι που με μια πρώτη ανάγνωση σχετίζεται με τις οικονομικές δυσχέρειες που αντιμετωπίζει και με την εξασθένηση των δεσμών του με το επάγγελμα, μετά από δύο χρόνια υποαπασχόλησης:

Συνεντευκτής: Πως προσπαθεί ο κόσμος να το αντιμετωπίσει αυτό (την δύσκολη κοινωνική κατάσταση στο Πέραμα). Υπάρχει αλληλοβοήθεια μεταξύ των συνάδελφων ή των εργαζόμενων της ζώνης; Υπάρχει δυνατότητα να φροντίσει ο ένας τον άλλον;

Άρης: Το σωματείο καμιά φορά άμα βρίσκει κάποια ανάγκη... Να βοηθήσει έναν συνάδελφο ας πούμε ξέρω εγώ του έχουνε κόψει το ρεύμα ή και έχει την γυναίκα του ή την μάνα του με τίποτα οξυγόνα [...] Συμβάλλει από ό,τι έχουμε ακούσει και αυτό για να επανασυνδεθεί το ρεύμα ξέρω εγώ, ή να του ξεχρεώσουν ένα χρέος που έχει στην ΔΕΗ για να του επανασυνδέσουν το ρεύμα και κάτι τέτοιο. [...] Έχω αμέτρητα παραδείγματα.

Σε αντίθεση με τους λόγους που συγκροτούν συμπαγείς ταξικές ταυτότητες στη βάση του ανταγωνισμού με την τάξη των εφοπλιστών και ενισχύονται από αισθήματα όπως αυτό της ταξικής μνησικακίας, παρακάτω εκφράζεται η αίσθηση της ανημπόριας μπροστά στην βία του εφοπλιστή, που ανά πάσα στιγμή μπορεί να κάνει την επιλογή της εξόδου από την τοπική αγορά εργασίας, με οδυνηρές συνέπειες για τον εργατικό πληθυσμό της Ζώνης.

Συνεντευκτής: Με τι αντάλλαγμα ή προς ποιο συμφέρον (κλείσανε τα ναυπηγεία);

Ποιος επωφελήθηκε από αυτή την κατάσταση;

Αρης: Οι βιομήχανοι αυτοί που ανοίξανε σε γείτονες πατρίδες. Οι ίδιοι πιστεύω επωφελήθηκαν γιατί πήγανε κάπου πιο φτηνά και με πιο φτηνά χέρια [...] Δεν τους συνέφερε πια στην Ελλάδα. Δεν ξέρω τώρα τι επικρατούσε και τι δεν τους άρεσε.

Συνεντευκτής: Εσείς όμως είπατε ότι μερικοί εφοπλιστές θεωρούν ότι θα κέρδιζαν τώρα αν υπήρχαν οι δεξαμενές.

Αρης: [...] Έχουνε πέσει και τα ναύλα τους, δεν βρίσκουνε και τα καράβια τους δουλειές. Και δεν βγαίνει το καράβι με τα ημερήσια τα έξοδα τους, κάτι τέτοιο έχω ακούσει. [...] Μπορεί καμιά φορά και εμείς να, σαν εργαζόμενοι, να φταίξαμε και κάπου. Δεν βγάζουμε και την ουρά μας ας πούμε απέξω γιατί είμαστε και καλά και εμείς οι άγιοι. Θυμάμαι μια φορά, προτού ξεκινήσει η κρίση, πριν πολλά χρόνια. Είχε έρθει ένας εφοπλιστής στο μαγαζί, πρέπει να ήτανε και φίλος ας πούμε με το αφεντικό. Τότε είχε καμιά 10 καράβια, τώρα έχει μείνει με ένα. Με του που ξεκινάγανε λέγανε την δουλειά και αυτά, να μια απεργία από εδώ, να χάσιμο χρόνου από εκεί και πέρα. Την είχαμε την απεργία για ψύλλου πήδημα. Και μας είχε πει τότε προσέχετε γιατί τα καράβια, λέει, έχουνε προπέλα. Προσέχετε, λέει, τα καράβια γιατί έχουνε προπέλα. Κάνουνε μια προπελιά και πάνε δίπλα.

Εδώ εκφράζεται κάτι εξίσου ενδιαφέρον, που το εντοπίζουμε και σε άλλες αφηγήσεις για την κακοδαιμονία της Ζώνης, αλλά και των όμορων περιοχών. Πρόκειται για μια διάθεση συλλογικής αυτοκριτικής, σχετικά με την συγκρουσιακή κουλτούρα που καλλιέργησε το συνδικάτο και αφομοίωσαν οι εργαζόμενοι μεταπολιτευτικά. Πιο έντονα φαίνεται στις αφηγήσεις του Κοσμά από το Κερατσίνι, επίσης υποαπασχολούμενου εργατοτεχνίτη της Ζώνης, ο οποίος ξεκινά τις περιγραφές του απηχώντας το κλίμα που είδαμε παραπάνω:

Κοσμάς: Ο κόσμος είναι κατσούφης πολύ [...] βλέπεις τώρα κόσμο στον δρόμο να περπατάει και να παραμιλάει. Σε αυτούς είμαι και εγώ μέσα [...] Οι οικογένειες που

ζούσαν από την Ζώνη, αυτή την στιγμή φυτοζωούν στην κυριολεξία. Πολλοί χάσανε τις περιουσίες τους τα σπίτια τους. Όσοι είχανε δάνεια, χάνουνε τα σπίτια τους και είναι υπερχρεωμένοι. Άλλοι πήγαν στην ζητιανιά. Άλλοι αν έχουν κανένα γνωστό ο οποίος είναι οικονομικά καλύτερος, παίρνουνε κανένα δανεικό. Μέχρι και τα σκουπίδια ψάχνουνε.

Συνεντευκτής: Και τώρα;

Κοσμάς: Τώρα ο Θεός να βάλει το χέρι του.

Η αίσθηση της ανημπόριας είναι πανίσχυρη, το ίδιο και η απόγνωση:

Κοσμάς: Και τώρα δυστυχώς έχω φτάσει σε ένα σημείο να μην έχω. Γιατί ήλπιζα ότι κάτι θα γινότανε, θα άνοιγαν οι δουλειές. Δυστυχώς όμως και δεν ξέρω τι θα γίνει. Είμαι σε κατάσταση πανικού μπορώ να πω εγώ αυτήν τη στιγμή. Δεν χρωστάω βέβαια τίποτα σε κανέναν. Αλλά το αύριο είναι, το βλέπω, μαύρο και άραχλο. Εάν δεν μπορέσω να φεύγω έξω αποστολές, ταξίδια... με βλέπω... το μυαλό μου παίζει άσχημα παιχνίδια, δεν ξέρω τι μπορώ να κάνω.

Η ενοχή που νιώθει μέρος της εργατικής τάξης για την αναδιάρθρωση που υπέστη η τοπική αγορά εργασίας, συσκοτίζει την αίσθηση δικαίου και συναπτόμενη με τον θυμό για τη δραματική επιδείνωση των όρων ζωής και εργασίας, στρώνει τον δρόμο για την έλευση της εθνικιστικής ιδεολογίας, η οποία αναδιατάσσει το δίπολο «Εμείς έναντι Αυτών» της ταξικής ταυτότητας, αντικαθιστώντας τον εφοπλιστή, τον εργολάβο, τον εργοδότη, με τον ξένο, τον μετανάστη, τα ξένα συμφέροντα και όσους τα υπηρετούν, βάζοντας σε κίνδυνο την εθνική ενότητα (π.χ. πολιτικές ελίτ, συνδικάτα).

Κοσμάς: Δεν είμαι αισιόδοξος γιατί δεν γίνεται τίποτα για το καλό της χώρας. Γίνονται όλα για το καλό ξένων, για συμφέροντα. Δηλαδή με λίγα λόγια οι κυβερνήσεις

εκπροσωπούν συμφέροντα ξένα και όχι του Ελληνικού λαού, αυτό. Αυτή είναι η πολιτική μου άποψη [...] Σε λίγο έτσι όπως το πάμε δεν θα έχουμε και πατρίδα.

Ταυτόχρονα, οι ευθύνες για την σκληρότητα των συνθηκών που βιώνει ο εργατικός πληθυσμός της Ζώνης μετατοπίζονται από το κεφάλαιο στην εργασία και τους εκπροσώπους της:

Κοσμάς: Δηλαδή έχουνε γίνει και άλλα δυστυχήματα και ατυχήματα.

Συνεντευκτής: Που οφείλονται κατά την γνώμη σου;

Κοσμάς: Αυτό θα έλεγα τώρα. Για τα οποία, με μεγάλη πίκρα, φταίμε εμείς ως εργαζόμενοι σε μεγάλο ποσοστό. Το «ωχ ρε αδερφέ» και το «έλα μωρέ δεν βαριέσαι», έχει φάει πολύ κόσμο, παρά πολύ κόσμο. Βεβαίως φταίνει και άλλοι, το οποίο εντάξει. Φέρουν οι πάντες ευθύνη για τα δυστυχήματα όπως φέρει ευθύνη για προσωπική μου γνώμη και η διοίκηση του συνδικάτου. Εγώ δεν μιλάω τώρα για εργοδότες ή πελάτες της Ζώνης. Εγώ θα μιλήσω τα των υποχρεώσεων μου [...] Γιατί όπως τα δάκτυλα δεν είναι ίδια έτσι και οι εργαζόμενοι δεν είναι ίδιοι, το ίδιο και οι εργολάβοι. Δεν είμαστε εναντίον κανενός. Κοιτάζω να γίνεται το σωστό. Αυτό από την μεριά μου, τίποτα άλλο.

Εδώ, παρότι εκφράζεται ένα εργασιακό ήθος που θα μπορούσε να αποτελεί συστατικό ισχυρής επαγγελματικής ταυτότητας, εν τέλει η ταξική ταύτιση αποτυγχάνει, καθώς η εργοδοσία θεωρείται απλά ένας συμβαλλόμενος, χωρίς να υπονοείται η σχέση εξουσίας που είδαμε σε άλλες αφηγήσεις:

Κοσμάς: Εγώ όταν ανέβαινα σε ένα καράβι εκείνο που φροντίζω να κάνω είναι να την σέβομαι τη δουλειά. Πάω έξι λεπτά πριν την ώρα της εργασίας να ελέγγω τον χώρο που είμαι να πιάσω δουλειά. Για να πιάσω δουλειά κανονικά στην ώρα μου. Ελέγγω τον χώρο γιατί μπορεί να είναι διάφορα αέρια ανοικτά [...] Λοιπόν να δουλεύω με ασφάλεια, παραγωγικά, φιλότιμα δηλαδή για να γυρίσουμε σπίτι μας [...] Άλλη μια υποχρέωσή μας είναι όταν έχουμε διαφορές με τον εργοδότη ή το κράτος, πρέπει να

βρίσκουμε τρόπους να λύνουμε τις διαφορές μας, χωρίς να χτυπάμε τον πελάτη. Τα μέχρι τώρα αυτό δεν το κάνανε και το πληρώνουμε ακριβά. Δηλαδή όταν εμείς κάναμε απεργία σε θέματα που δεν αφορούσαν τον εφοπλιστή και το κράταγε δεσμευμένο το καράβι εδώ πέρα για μέρες, μήνες ή εβδομάδες, ήρθε και σου λέει τώρα ξέρετε κάτι, δεν με σεβόσαστε, άντε γεια. Και προς αυτή την κατεύθυνση [...] ήτανε λάθος του συνδικάτου.

Πουθενά δεν φαίνεται πιο ανάγλυφα ο συνδυασμός μιας εσωτερικευμένης ενοχής για τις συλλογικές ευθύνες της τάξης και των συνδικάτων, με ταυτόχρονη ενοχοποίηση των ξένων, από ό,τι στις αφηγήσεις του Μανώλη του ελασματοουργού από το Κερατσίνι, 56 ετών, μακροχρόνια άνεργου με τελευταίο ημερομίσθιο στη Ζώνη, το 2008.¹⁰ Ο Μανώλης δούλευε στη Ζώνη από το 1984 και κάθε άλλο παρά στερείται βιωμάτων από την σκληρότητα του χώρου.

Συνεντευκτής: Ήτανε δύσκολη δουλειά;

Μανώλης: Παρά πολύ δύσκολη. Πήγαινες και χωνόσουν μέσα στα διπύθμενα με την φωτιά με το οξυγόνο. Να ξηλώνεις να κάνεις, σαβούρες λαμαρίνες σάπιες. Μας στέλνανε και στο κρατικό, τα μάτια μας. Τυφλωνόσουν, δουλεύανε τσιμπίδες γύρω γύρω, κολλάγανε. Δεν μπορούσες να γυρίσεις δεξιά αριστερά σε χτυπάγανε η ακτίνα. Γρέζια πέφτανε μέσα στα μάτια, πήγαινες στο κρατικό τύχαινε να στα βγάλουν με το τσιμπιδάκι. Τυφλωνόσουν σου βάζανε βαμβάκι σου κλείνανε τα ματιά σου λέγανε να τα βγάλεις μεθαύριο. Να τα έχεις κλειστά [...] Λίγοι καήκανε; Η έκρηξη που έγινε το 1988 [...] που ήμασταν στο Πέραμα; Το καράβι κόπηκε στην μέση. Δεν είχανε κάνει,

---

10 Η περίπτωση του Μανώλη είναι πολύ χαρακτηριστική και ως προς την εκδήλωση της μνησικακίας, ως αμυντικού μηχανισμού παράκαμψης της ντροπής (Δεμερτζής και Λίποβατς, 2006, σελ. 107): «Το Κερατσίνι υποφέρει. Συνεντευκτής: Εσείς το βιώνετε, το βλέπετε; Μανώλης: Αφού είναι αληθινό. Πόσες εκκλησίες έχει, δεν βλέπουμε; Εγώ τρέχω να πάω να πάρω με το πλαστικό φαγητό φίλε φακές [...] Και θα μου πεις οι φακές τι είναι; Φαΐ είναι [...] Εγώ ντρέπομαι μην με δει κανένας γνωστός. Γιατί έχω και τον γιο μου. Σου λέει από εκεί πας παίρνεις φαΐ που βλέπει ο κόσμος. Άμα πεινάς θα πας».

πες το, Gas free, να το καθαρίσουνε. Ολόκληρο καράβι τέρας θηρίο κόπηκε στην μέση, τα έντερα του βγήκαν έξω, τους μαζεύανε.

Ωστόσο, αυτό δεν οδηγεί μονοσήμαντα σε ταξικές ταυτίσεις, καθώς αφενός οι εφοπλιστές δεν νοούνται ως ταξικοί ανταγωνιστές, αφετέρου οι εργατικές δράσεις και τα συνδικάτα νοούνται ως απειλές και τα αποτελέσματα των δράσεων, οι εργατικές κατακτήσεις, ως τεκμήρια ενοχής.

Μανώλης: Από το 2008 και μετά νέκρωσε η ζώνη. Δεν ακούγεται σφυρί. Όταν λέμε νεκροταφείο έτσι [...] Μεγάλη κρίση.

Συνεντευκτής: Και γιατί έπεσε έτσι κατά την γνώμη σου η δουλειά;

Μανώλης: Η δουλειά έπεσε... διότι απεργίες λέμε. Και τα μεροκάματα πολύ καλά, από τις απεργίες πήγαν τα καράβια Τουρκία, Ρουμανία, σε φθηνά μεροκάματα [...] Παραδείγματος χάρη θυμάμαι εγώ, 100 δραχμές αύξηση του κώλου, εικοσιτετράωρη απεργία. Όπως μαζεύτηκε το σωματείο, μας μιλάγανε κάτω στον μόλο. Ανέβαινε ο εφοπλιστής με το πούρο στο στόμα τις σκάλες, ακούει απεργία [...] 245000 δραχμές εβδομαδιαίως... απεργία; Είναι η Τουρκία, είναι η Ρουμανία και τα μεροκάματα μισά από εδώ, ούτε απεργίες κάνουν, τίποτα. Εσείς είστε μαθημένοι με την απεργία μπαααα. Κλείσιμο το καράβι, Τουρκία, Ρουμανία τραβήξανε τα ρυμουλκά, τελείωσε. Δυο χρόνια χωρίς αύξηση. Τι είναι αυτά τα πράγματα, ψωμί τρως. Αντε κάνε τώρα απεργίες, που είναι νεκροταφείο η Ζώνη του Περάματος, δεν κουνιέται φύλλο [...] Αυτά μας φάγανε [...] Απεργία. Τι να την κάνω την απεργία [...] Αφού τόσα χιλιάρικά παίρναμε. Για όνομα του Θεού.

Συνεντευκτής: Και τώρα τα καράβια που τα πηγαίνουνε;

Μανώλης: Τουρκία, Ρουμανία τα μεροκάματα τσάμπα, απεργίες δεν κάνουν. Δουλεύουνε οι άνθρωποι μια χαρά. Και εμείς στην ζητιανιά, καλά να πάθουμε.

Αντιστοίχως, οι επιχειρήσεις συναποτελούν, μαζί με τους εργαζόμενους, θύματα της κρίσης, σε ένα συναισθηματικό κλίμα φόβου, απόγνωσης και απαισιοδοξίας:

Μανώλης: Όταν ρε Γιώργο λέμε τώρα κλείνουν επιχειρήσεις, κλείνουν επιχειρήσεις έτσι; Η ανεργία δυναμώνει, ο άνθρωπος τι θα κάνει; Εντάξει έχει και μικρά παιδιά δεν θα γίνει κλέφτης. Να πάει να κλέψει λίγο γάλα να φάνε τα παιδάκια του;

Συνεντευκτής: Γιατί κλείνουν όμως οι επιχειρήσεις;

Μανώλης: Γιατί δεν υπάρχει χρήμα ρε Γιώργο. Δεν υπάρχει ανάπτυξη ρε αγόρι μου. Κόψανε τα δώρα, κόψανε απ' τον έναν, κόψανε απ' τον άλλον. Οι οποίοι άνθρωποι παίρνανε το δώρο, πηγαίνανε, ψωνίζανε κάτι. Λέγαμε υπήρχε ανάπτυξη. Τώρα ο κόσμος θα πάρει δώρο; Τι θα κάνουν οι επιχειρήσεις, πως θα δουλέψουνε; [...]

Συνεντευκτής: Κάποια ελπίδα τώρα; Έχεις κάποια προσδοκία ότι κάτι μπορεί να αλλάξει στο επόμενο διάστημα;

Μανώλης: Όχι δεν πιστεύω, όχι, όχι. Μην λέμε πράγματα κουφά τώρα, μεγάλοι άνθρωποι 56 χρονών. Έχουμε ζήσει δηλαδή την ζωή, το τότε με το τώρα. Γιατί λέμε κάθε χρόνο και χειρότερα. Τώρα είναι το υπέρ χειρότερο, όταν κλείνει μια επιχείρηση πως θα ανοίξει, για πες μου εσύ;

Οι θύτες αναζητούνται πρωτίστως στα ξένα συμφέροντα, ακολούθως στην πολιτική ελίτ, στο πολιτικό σύστημα εν γένει, που γίνεται αποδέκτης της ηθικής αγανάκτησης:

Μανώλης: Τώρα λέμε για την Μέρκελ, αυτή έχει όφελος μεγάλο. Έχει στα ταμεία της 50 δις. Έχει κονομήσει από τα κορόιδα. Το όφελος της Μέρκελ για το κράτος το δικό της που το πονάει το κάνει, το αγαπάει και καλά κάνει. Γιατί εμείς είμαστε κωλοτούμπες Γιώργο μου. Όταν λέμε 50 δις έχει κονομήσει από ορισμένα κράτη όπως

τους βλάχους Έλληνες, Πορτογαλία π.χ. λέμε. [...] Τώρα άντε να πας να δεις στην Ομόνοια τι γίνεται. Που κοιμούνται οι Έλληνες; Αυτοί είναι οι Ευρωπαίοι; Φωτιά να τους κάψει. [...]

Συνεντευκτής: Και αν δεν αφήνουνε οι δανειστές το κράτος να σπρώξει λεφτά; Τι θα πρέπει να κάνεις;

Μανώλης: Εσύ Γιώργο αγόρι μου είσαι έξυπνο παιδί, ποιοι δανειστές; Δηλαδή δεν έχω πυγμή; Άστε μας ρε αλήτες. Πως τα πήραν τα άλλα κράτη; Το κατοχικό δάνειο του '50, ορίστε, τα χαρτιά υπάρχουνε... βρωμογερμαναράδες. Δώστε το. Δώσε και τα λεφτά της καταστροφής του '40-44. Που τα φάγατε όλα, όλες τις τροφές των Ελλήνων. Τα χωριά, ζώα, το ένα το άλλο, σηκώσατε όλο το χρυσό έξω με τα αεροπλάνα. Το ψάρι λέει από το κεφάλι βρωμάει [...] Θέλει πυγμή όμως, δεν θα υπέφερε η χώρα, υποφέρει από αυτούς. Γιατί είναι κότες. Άμα παίρνανε το δάνειο το κατοχικό του '50, παίρναμε και τα λεφτά της καταστροφής του '44 θα ήμασταν η πιο πλούσια χώρα στην Ευρώπη. Δεν θέλουνε. [...] Ποιο μέλλον θα υπάρξει στα παιδάκια; Προδότες, αλήτες, ψεύτες.

Παρότι κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης συνέντευξης οι αναφορές σε μετανάστες υπήρξαν έμμεσες, στις πιο αυθόρμητες συζητήσεις που είχαμε τα ξενοφοβικά στερεότυπα ενεργοποιούνταν με σχετική ευκολία. Ακόμα και στην συνέντευξη, όμως, η διασάλευση της τάξης και της ασφάλειας αποτελεί μία μετωνυμία της απειλής από τον ξένο, τον παρείσακτο:

Για αυτό σου λέω, είμαστε πολύ πίσω. Έδειχνε χτες η τηλεόραση τη μάρα, τη σάρα και από το κακό στο χειρότερο... Έλληνες, ξένοι στα πεζοδρόμια με κούτες την νύκτα κοιμούνται [...] Είχε θυμάμαι μαγαζιά, γεμάτο τότες το Κερατσίνι. Δεν φοβόσουν περπάταγες τέτοιο καιρό τον χειμώνα, όλο μαγαζιά. [...] Δηλαδή ζωντάνια και τώρα νέκρα το Κερατσίνι. Έχουν κλείσει, φοβάσαι να βγεις το βράδυ έξω... ερημιά.

Η πολιτική στάση του Μανώλη συνάγεται επίσης από τις συζητήσεις που προηγήθηκαν της συνέντευξης. Συγκεκριμένα, σε προγενέστερη συζήτηση που είχαμε, αμέσως μετά τη δολοφονία Φύσσα στο Κερατσίνι και τις συλλήψεις των στελεχών της Χρυσής Αυγής, το σχόλιό του ήταν ότι ακόμα και αν η Χρυσή Αυγή σκότωσε έναν, το πολιτικό σύστημα έχει εξοντώσει χιλιάδες, παραπέμποντας στις αυτοκτονίες που καταγράφηκαν στα χρόνια της κρίσης.

Εξετάζοντας τις πολιτικές στάσεις και συμπεριφορές, όπως αποτυπώνονται στις αφηγήσεις των εργατών, αξίζει να σταθούμε στην παρακάτω αφήγηση. Ο Μιχάλης, 54 ετών, μακροχρόνια άνεργος, χρεωμένος στην τράπεζα λόγω στεγαστικού δανείου, με την σύζυγό του να φέρνει το μοναδικό εισόδημα στο σπίτι της τετραμελούς οικογένειας, ήρθε στην Ελλάδα από την Αλβανία το 1990. Στο μεγαλύτερο μέρος του εργασιακού του βίου εργαζόταν εναλλάξ ως ελαιοχρωματιστής σε οικοδομές και βαφέας πλοίων στη Ζώνη. Αυτή η έντονη κινητικότητα εκτός Ζώνης φαίνεται ότι συνέβαλε στην απουσία δεσμών του Μιχάλη με τα συνδικάτα. Γενικότερα, από την αφήγησή του δεν προκύπτει κάποια ιδιαίτερη ταύτιση με τους ομότεχνούς του ή με το συνδικαλιστικό τους φορέα. Η παρακάτω αποστροφή αξίζει να προσεχθεί, καθώς η απόστασή του από τον συνδικαλισμό δομείται πάνω σε έναν ατομικισμό που, όπως θα δούμε, είναι απόλυτα συμβατός με τις ιδεολογικές εγκλήσεις του εθνικισμού.

Συνεντευκτής: Τα σωματεία που υπήρχαν στη Ζώνη τα βλέπατε; Ερχόσασταν σε επαφή;

Μιχάλης: Με σωματεία δεν είχα έρθει ποτέ σε επαφή. Μονάχα οι άλλοι, που δούλευαν σε άλλα συνεργεία έλεγαν «είμαι σε σωματείο». Δεν ήμασταν ποτέ σε σωματείο. Εγώ, τον εαυτό μου.

Το κλείσιμο προς τα μέσα, υποδηλώνει συμμόρφωση στις ηθικές επιταγές ενός (ενίοτε ακραίου και σχεδόν πάντοτε κυνικού) ωφελμιστικού υπολογισμού:

Μιχάλης: Η δουλειά τελείωσε. Εγώ δεν πιστεύω κανέναν ούτε Νέα Δημοκρατία ούτε ΠΑΣΟΚ ούτε ΣΥΡΙΖΑ, κανέναν δεν πιστεύω [...] Καθένας είναι για την πάρτη του.

Συνεντευκτής: Έχεις συμμετάσχει σε κάποια δράση αλληλεγγύης δηλαδή να βοηθήσεις κάποιους ανθρώπους;

Μιχάλης: Όχι, όχι.

Συνεντευκτής: Σε έχουν βοηθήσει εσένα ποτέ;

Μιχάλης: Όχι, ούτε με είχαν βοηθήσει, ούτε είχα βοηθήσει. Ούτε με είχαν βοηθήσει ούτε τους είχα βοηθήσει. Ποτέ τέτοια πράγματα.

Συνεντευκτής: Κατάλαβα, κατάλαβα. Θεωρείς ότι πρέπει σε αυτές τις συνθήκες να βοηθάει ο ένας τον άλλον;

Μιχάλης: Αυτά τα πιστεύω που πρέπει να βοηθάει ο ένας τον άλλον [...] Αλλά σήμερα, όπως ήρθε ο καιρός, πρέπει να κοιτάει ο καθένας τον εαυτό του. Πως να τα βολέψει μόνος του.

Αυτός ο κομπορμισμός, ωστόσο, δεν αποκλείει το συναίσθημα της ηθικής αγανάκτησης.

Συνεντευκτής: Εσείς έχετε γύρω στην γειτονιά σας ανθρώπους που βιώνουν πιο έντονα προβλήματα;

Μιχάλης: Δεν είχα γνωρίσει αλλά είχα δει κάτι ανθρώπους που τους γνώριζα από πριν που είχα έρθει εδώ πέρα. Και σήμερα τους βλέπω στους κουβάδες εκεί στην πολυκατοικία μου μπροστά που έχω τους κουβάδες. Που παίρνανε και ψάχνουνε τους κουβάδες εκεί σου λέω και τρελαίνεσαι. Που κάποτε ήτανε κύριοι.

Απεναντίας, και εδώ είναι το ενδιαφέρον, η μνησικακία έχει ως αποδέκτη την τάξη των καπιταλιστών (βιομήχανοι, εφοπλιστές, τράπεζες) και τελικά δρα ενισχυτικά μιας υβριδικής ταυτότητας, όπου η καταπίεση της εθνικής κοινότητας, παραπέμπει μετωνυμικά στην καταπίεση της τάξης.

Συνεντευκτής: Πιστεύεις ότι μεγαλύτερο πρόβλημα έχουν οι εργάτες και υπάρχουν και κάποιοι άλλοι οι οποίοι ζούνε καλά ή τέλος πάντων τα βολεύουν καλύτερα από τους εργάτες;

Μιχάλης: Οι εργάτες, σήμερα ο εργάτης υποφέρει, ο συνταξιούχος. Αυτοί που είναι με εργοστάσια και αυτοί που είναι εφοπλιστές δεν έχουν ανάγκη με τίποτε. Όλα αυτά τα πράγματα που γίνονται σήμερα, γίνονται για τους εφοπλιστές.

Όπως και σε άλλες περιπτώσεις, η εικόνα του Γερμανού εχθρού, συγχωνεύεται με την εικόνα των μεταναστών ως απειλής. Ο φόβος και η οργή συνυπάρχουν και τροφοδοτούν την υβριδική ταξική ταυτότητα του Μιχάλη:

Μιχάλης: Έχουμε μια συνθήκη ο, πως το λένε, ο Σημίτης [...] επειδή ήτανε λίγο φιλο-Γερμανός έβαλε την υπογραφή. Για να τους βαστάει τους μετανάστες όλους στην Ελλάδα και μην πάνε στην Γερμανία και στην Ιταλία. Να τα πληρώνει ο Έλληνας. Επειδή είναι κράτος ωραίο, όμορφο η Ελλάδα.

Συνεντευκτής: Εσύ θες να πεις κάτι που σε πνίγει; Κάτι που θεωρείς ότι πρέπει να το πεις;

Μιχάλης: Τι να βγάλω ρε Γιωργάκη μου, τι να τα πεις, ποιον να τα πεις σε αυτούς του μαλάκες, τους караγκιόζηδες; Τους βλέπω και, τους βλέπω στην τηλεόραση την ημέρα και όταν βγαίνουν και χαμογελάνε με πιάνουν τα νεύρα. Κλείνω την τηλεόραση και φεύγω. Μας ανεβάζουν την πίεση [...].

Συνεντευκτής: Οπότε τώρα δεν πιστεύεις κανέναν;

Μιχάλης: Κανέναν, κανέναν, τέρμα τελείωσε. Κανέναν.

Συνεντευκτής: Ούτε από τα υπόλοιπα κόμματα έχεις κάποια ελπίδα;

Μιχάλης: Κανέναν δεν έχω [...] Για μένα είναι τελειωμένα.

Συνεντευκτής: Δεν τους εμπιστεύεσαι;

Μιχάλης: Κανέναν δεν εμπιστεύομαι. Στην αρχή ήμουν νεοδημοκράτης, στο λέω ανοικτά, ψηφίσα Νέα Δημοκρατία.

Τελικά, η υποστήριξη προς την Άκρα Δεξιά εκφράζεται λιγότερο συγκαλυμμένα σε σχέση με τον Μανώλη. Οι διώξεις εναντίον της Χρυσής Αυγής γίνονται αντιληπτές ως συστημικά αντανακλαστικά της πολιτικής ελίτ, της οποίας η αναπαραγωγή απειλείται μέσα στο πλαίσιο της κρίσης και των μνημονίων. Η δυσπιστία απέναντι σε όλους και σε όλα έχει πάρει έναν τοξικό χαρακτήρα:

Μιχάλης: Και όλα αυτά που γίνονται σήμερα, με όλα τα πράγματα με Χρυσή Αυγή και κάθε Χρυσή Αυγή είναι όλα ψεύτικα. Όλα είναι όλα σκοπιμότητα. Σκοπιμότητα για εκλογές που θα γίνουν μεθαύριο. Εγώ αυτά πιστεύω.

Συνεντευκτής: Για να πάει ο κόσμος να ψηφίσει;

Μιχάλης: Για να πάει να ψηφίσει αυτουμούς πάλι τους απατεώνες, να στο πω έτσι απλά, αυτούς τους κλέφτες. Αυτά πιστεύω εγώ, τίποτα άλλο δεν πιστεύω.

4. ΚΑΤΑΛΗΚΤΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ

Σε συμφωνία με τη διεθνή εμπειρία εργατικών κοινοτήτων που βρίσκονται σε αποσύνθεση, υβριδικές ταυτότητες όπως οι παραπάνω διευκολύνονται από την ύπαρξη μεγάλων συλλογικών αποθεμάτων λύπης, φόβου, οργής, αλλά και ντροπής για την απώλεια της αξιοπρέπειας που άλλοτε απέρρευε από την σκληρή και

προσοδοφόρα εργασία του άντρα - breadwinner της οικογένειας¹¹. Όπου οι δεσμοί με το συνδικάτο είναι χαλαροί ή/και ανύπαρκτοι, η ηθική αγανάκτηση του εργάτη είναι πιθανό να έχει ως αποδέκτες όχι την ανταγωνίστρια τάξη των εργοδοτών, αλλά όσους επιβουλεύονται την εθνική κοινότητα, είτε από θέση ισχύος (Γερμανοί), είτε από ασθενέστερη θέση (μετανάστες, πρόσφυγες).¹²

Το «κρυφό τραύμα της τάξης» (Sennett and Cobb, 1972), το οποίο στην περίπτωση της Ζώνης συνοδεύει τον αποκλεισμό των υποαπασχολούμενων τεχνιτών από τις καταναλωτικές πρακτικές που άλλοτε τους «εξίσωναν» με στρώματα υψηλότερου status, εφόσον δεν γίνεται αντικείμενο διαπραγμάτευσης στο πλαίσιο ενός ταξικού συλλογικού αφηγήματος, αδυνατεί να μετουσιωθεί σε συλλογική δράση και μετατρέπεται σε ντροπή, εσωτερικευμένη ενοχή.¹³ Η διέξοδος που προσφέρει εδώ ο ακροδεξιός λόγος είναι διττού χαρακτήρα: πρώτον, ακόμα κι αν η τάξη θρυμματίστηκε υπό το βάρος εσωτερικών αντιθέσεων και εξωτερικών απειλών, το μυθικό λίκνο του έθνους θα είναι πάντοτε το τελευταίο καταφύγιο των καταπιεσμένων, η πιο ανθεκτική τους ταυτότητα σε έναν κόσμο αφόρητα επισφαλή,

---

¹¹ Το συναίσθημα της ντροπής που απορρέει από την αδυναμία ενός υποαπασχολούμενου εργατοτεχνίτη να εξασφαλίσει πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες, βασιζόμενος στην ιδιότητά του ως εργάτη (δηλαδή, είτε στο εισόδημα που προέρχεται από την εργασία του, είτε σε κοινωνικά δικαιώματα που έχει κατακτήσει ως μέλος της τάξης του στο παρελθόν), ενδημεί στον πληθυσμό της Ζώνης κατά την περίοδο της κρίσης. Η Ρ. Τζανατέα, παθολόγος του Πολυιατρείου Περάματος των Γιατρών του Κόσμου, σχολιάζει την εμπειρία που βιώνουν οι άνεργοι της Ζώνης καθώς αναζητούν δωρεάν υπηρεσίες υγείας, ως εξής: «οι άνθρωποι αυτοί έρχονται εδώ με πολύ μεγάλη αίσθηση ντροπής, πολύ διστακτικά, δεν μας λένε όλο τους το πρόβλημα, έχουνε την αίσθηση ότι είναι ζητιάνοι σε ένα σύστημα υγείας και, δυστυχώς, εμείς δεν μπορούμε πολλές φορές να τους καλύψουμε όλα τους τα φάρμακα» (Τσίμας, 2014).

¹² Οι αναλογίες με τα ρηματικά μοτίβα ακροδεξιών κομμάτων είναι πρόδηλες. Βλ. μεταξύ άλλων την έρευνα των Σταυρακάκη κ.α. στο πλαίσιο του προγράμματος POPULISMUS (Σταυρακάκης κ.α., 2015).

¹³ Τούτο μας καλεί να ξαναδούμε την σχέση μεταξύ συμβολικής και υλικής αποστέρησης κατά τη συγκρότηση ταξικών ταυτοτήτων, όχι ως σχέση φαινομένων που πρέπει να μελετώνται ξεχωριστά ή αντιπαραθετικά, αλλά στην αλληλεπίδρασή τους: ο τεχνίτης της Ζώνης δεν μπορεί να αντλήσει αναγνώριση ως εργάτης-δημιουργός, έξω από τις παραγωγικές λειτουργίες του εργασιακού του χώρου. Όπως επισημαίνει ο Sayer (2005, σελ. 56) «Παρότι το να παράγουμε πράγματα (συμπεριλαμβανομένης της παροχής υπηρεσιών) και συνεπώς να αλλάζουμε τον κοινωνικό κόσμο γύρω μας, μπορεί πράγματι να συμβάλει στην αίσθηση αυτοεκτίμησης, αυτό εξαρτάται και από άλλους που α) μας αναγνωρίζουν ως υποκείμενα ικανά να αυτοκαθοριζόμαστε, και β) είναι ικανοί να κρίνουν και να επιβεβαιώνουν την αξία της εργασίας μας. Η μονομερής αναγνώριση δεν μπορεί να λειτουργήσει».

σύνθετο και αβέβαιο. Υπό την οπτική γωνία της ζήτησης ενός εν γένει αντιδραστικού (reactionary) πολιτικού λόγου, το άγχος, η αβεβαιότητα, το αίσθημα της απώλειας και ο φόβος της προσωπικής στασιμότητας σε έναν κόσμο που αλλάζει ραγδαία, ευνοούν τη νοσταλγική ματιά που στρέφεται προς (και επιθυμεί) ένα εξιδανικευμένο παρελθόν για να αλλάξει το παρόν (Capelos and Katsanidou, 2017).

Δεύτερον, σε ένα ψυχαναλυτικό επίπεδο, ο ακροδεξιός λόγος επενεργεί ανακουφιστικά πάνω στην δυσανεξία, το άγχος, την ντροπή που παράγει η διαφορά ανάμεσα στο ιδεώδες εγώ του περήφανου και αξιοπρεπή βιοπαλαιστή και τον πραγματικό εαυτό του εργάτη, ο οποίος με τον κομφορμισμό του, την εύθραυστη ή/και άκριτη σχέση του με τον συνδικαλισμό, την αμέλειά του μπροστά στον επαγγελματικό κίνδυνο, προσφέρεται ως ιδανικό θύμα στις τιμωρητικές ορέξεις του Υπερεγώ.¹⁴ Η Χρυσή Αυγή, με την κλιμάκωση της βίας εναντίον των Αιγύπτων ψαράδων στο Κερατσίνι, εναντίον των συνδικαλιστών στο Πέραμα, εναντίον της αριστερής, hip-hop νεο-εργατικής κουλτούρας των Δυτικών Προαστίων που υπηρετούσε ο Παύλος Φύσσας, αντιπροσωπεύει, ακριβώς, την αυταρχική, αυτό-τιμωρητική παθητική συμμόρφωση των αποδιάρθρωμένων εργατικών κοινοτήτων στον νόμο και την τάξη.

Με αυτήν την έννοια, το συγκινησιακό υπόστρωμα που ενίσχυσε τον ακροδεξιό λόγο στον ευρύτερο Πειραιά παραπέμπει περισσότερο στην σελεριανής εκδοχής μνησικακία (ressentiment), η οποία σύμφωνα με τον Δεμερτζή (Δεμερτζής και Λίποβατς, 2006, σελ. 199) συνάδει όχι τόσο με την οργανωμένη, μαζική κινητοποίηση, όσο με την απάθεια, το περιστασιακό και συμπτωματικό ξέσπασμα και

---

¹⁴ Για τις κοινωνικές προεκτάσεις της έντασης μεταξύ Εγώ-Ιδεώδους του Εγώ και Εγώ-Υπερεγώ, σε σχέση με τα συναισθήματα της ντροπής και της ενοχής, βλ. Gaulejac (1987, σελ. 187-219). Η επίκληση των ψυχαναλυτικών εργαλείων γίνεται εδώ με σκοπό να καταδειχθούν οι δυνατότητες που διανοίγονται από μια διεπιστημονική προσέγγιση των ταξικών ταυτίσεων, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τον αναστοχασμό πάνω στα ευρήματα της κοινωνικής έρευνας.

την μεταξωμένη ευθυγράμμιση των θιγμένων κοινωνικών στρωμάτων με υπάρχοντα πολιτικά κόμματα.

Η εξέταση, ωστόσο, της αποτυχίας της Χρυσής Αυγής να εδραιωθεί στη Ναυπηγοεπισκευαστική Ζώνη, φωτίζει ορισμένες πιο δυναμικές πτυχές της σχέσης των ταξικών ταυτίσεων με τον εθνικισμό και το συγκινησιακό κλίμα εκκόλαψής του. Γενικά, αλλά και στην περίπτωση της Ζώνης, η μετατόπιση εργατών ψηφοφόρων προς ακροδεξιά κόμματα φαίνεται πως υπονομεύει τον δεσμό τους με την τάξη, που ανέκαθεν ήταν και πολιτικός. Αυτή η δυναμική σχέση μεταξύ ταξικής ταυτότητας και πολιτικής στάσης, η οποία συνήθως διαφεύγει από τα επιχειρήματα περί «προλεταριοποίησης» των κομμάτων της σύγχρονης Άκρας Δεξιάς, μας προτρέπει να ξαναδούμε τους ταξικούς ρόλους που επιτελεί η τελευταία.

Αν τα συνδικάτα και η Αριστερά λειτούργησαν στους δύο προηγούμενους αιώνες ως σταθμοί αναβάπτισης των προλετάρων, από πληβειακές μάζες σε τάξη που διεκδικεί μια ξεχωριστή θέση στη νεωτερικότητα –είτε μέσω της απόκτησης της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη, είτε μέσω της επαναστατικής ανατροπής του καπιταλισμού– η Άκρα Δεξιά έρχεται σήμερα να συμβάλει περαιτέρω στην τροχιά αποσύνθεσης της τάξης, καθηλώνοντας τα πιο αδύναμα μέλη της σε αδιέξοδα, αυτοθυσιαστικού χαρακτήρα πολιτικά προτάγματα, που εν τέλει «από-προλεταριοποιούν» τον εργάτη, συντείνοντας στην απομόνωση και τον ακραίο ατομισμό του.

Επιπλέον, η περίπτωση της Ζώνης μας δείχνει τις αρετές μιας δυναμικής ανάγνωσης της ακροδεξιάς επιρροής στην εργατική τάξη. Στο μεσο-επίπεδο, η περιορισμένη απήχηση του συνδικαλιστικού φορέα που σύστησε η Χρυσή Αυγή στο Πέραμα με σκοπό να διεμβολίσει το ταξικό συνδικάτο της Ζώνης, φωτίζεται

καλύτερα αν ληφθεί υπόψη ο κομματικός ανταγωνισμός στον ευρύτερο Πειραιά, ο οποίος κάθε άλλο παρά δικαιώνει την υπόθεση περί προλεταριοποίησης της εκλογικής βάσης της ελληνικής Άκρας Δεξιάς. Η μικρο-ανάλυση που επιχειρήσαμε εδώ στη βάση εργατικών αφηγήσεων, συμβάλλει περαιτέρω στην κατανόηση των προϋποθέσεων και των περιορισμών της ακροδεξιάς απήχησης στην εργατική τάξη.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι η ισχύς της ταξικής ταυτότητας ως συλλογικής ταυτότητας που θεμελιώνεται πάνω στην διαχωριστική γραμμή μεταξύ εργασίας (συλλογικός εαυτός) – κεφαλαίου (Άλλος), στο συγκεκριμένο ενός σκληρού εργασιακού χώρου, με έντονη την παρουσία ενός εξίσου σκληρού και μαχητικού συνδικαλισμού, επηρεάζεται καταλυτικά από την συνύπαρξη δύο παραγόντων: α) από τους δεσμούς των υποκειμένων με το επάγγελμα και το συνδικάτο και β) από την σύναψη της βιωμένης αίσθησης αδικίας με την πολιτικά και κοινωνικά ενεργό στάση, η οποία συνάδει με στάσεις αντι-κομφορμιστικές όπως η συμμετοχή στα κοινά, η έμπρακτη εκδήλωση αλληλεγγύης για όσους βιώνουν την κοινωνική αδικία, ο κριτικός αναστοχασμός των ευθυνών της κοινότητας και του εαυτού. Χωρίς δεσμούς με τους ομότεχνους και τον ταξικό συνδικαλιστικό φορέα, χάνονται δύο ευαίσθητοι κρίκοι ταύτισης του υποκειμένου με την ευρύτερη συλλογική κατηγορία της τάξης, δηλαδή του «εμείς» που υπόκειται στην εξουσία του κεφαλαίου στα διάφορα κοινωνικά συμφραζόμενα. Χωρίς τη συμμετοχική στάση, η βιωμένη αίσθηση αδικίας για τα κοινωνικά δεινά που υπομένει ο εργάτης της Ζώνης παίρνει τον χαρακτήρα μιας ηθικής οργής που, συναπτόμενη με το αίσθημα της ανημπόριας, αδυνατεί να εκτονωθεί και καταλήγει σε αυτό-τιμωρητικές διαθέσεις. Η διέξοδος που προσφέρει ο λόγος του εθνικισμού, γίνεται πλέον ελκυστική.

Με αυτήν την έννοια θα λέγαμε ότι η χρήση της ταξικής ταυτότητας ως αναλυτικής κατηγορίας και, συνακόλουθα, η βαθύτερη κατανόηση της ενδεχομενικής

της φύσης, η οποία μπορεί να γνωσθεί μόνον οριακά, στο μεταίχμιο δηλαδή μεταξύ δομής (ταξικής θέσης) και συνείδησης, μας συνδέει με την μακρά παράδοση δυναμικών προσεγγίσεων των κοινωνικών τάξεων όχι ως στατικών κατηγοριών, αλλά ως κάτι που συμβαίνει στις ανθρώπινες σχέσεις, ως τάξεων-εν-τω-γίνεσθαι (Thompson, 2013).

Η ανα-κατασκευή τόσο της ταξικής ταυτότητας, όσο και των υβριδικών εκδοχών της, όπως επιχειρήθηκε παραπάνω, ίσως να βρίσκει εφαρμογή και σε άλλες κατηγορίες μισθωτών, τόσο της βιομηχανίας όσο και των υπηρεσιών και, επομένως, θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμο ένα άνοιγμα του ερευνητικού φακού και σε άλλους κλάδους ή κοινωνικούς χώρους. Όπως όμως σημειώσαμε και εισαγωγικά, προέχει η εδραίωση της επικοινωνίας μεταξύ της πολιτισμικής ταξικής προσέγγισης και της πολιτικής κοινωνιολογίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αλεξίου, Θ. (2016). *Κοινωνικές τάξεις, κοινωνικές ανισότητες και συνθήκες ζωής*.

Αθήνα: Παπαζήσης.

Αρανίτου, Β. (2018). *Η μεσαία τάξη στην Ελλάδα την εποχή των μνημονίων : Μεταξύ κατάρρευσης και ανθεκτικότητας*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Βλάχος, Γ. Π. (1996). *Προβλήματα και προοπτικές της ελληνικής ναυπηγικής και επισκευαστικής βιομηχανίας*. Αθήνα: Σταμούλης.

De Gaulejac, V. (1987). *Η ταξική νεύρωση*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Δεμερτζής, Ν. και Λίποβατς, Θ. (2006). *Φθόνος και μνησικακία: Τα πάθη της ψυχής και η κλειστή κοινωνία*. Αθήνα: Πόλις.

Ιωσηφίδης, Θ. (2006). Θεμελιωμένη Θεωρία (Grounded Theory) και ανάλυση ποιοτικών δεδομένων: Δύο ερευνητικά παραδείγματα. Στο Θ. Ιωσηφίδης και Μ. Σπυριδάκης (επιμ.). *Ποιοτική κοινωνική έρευνα: Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων*. Αθήνα: Κριτική.

Marshall, T. (1997). Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη. Στο T.H. Marshall and T. Bottomore, *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*. Μετάφραση: Ο. Στασινοπούλου. Αθήνα: Gutenberg.

Μοσχονάς, Γ. (2015). «Κρίσιμες εκλογές» και η ερμηνεία των εκλογών του Σεπτεμβρίου 2015. *Σύγχρονα Θέματα*, 130-131.

- Μπουρντιέ, Π. (2002). *Η διάκριση: κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*. Μετάφραση: Κ. Καψαμπέλη. Αθήνα: Πατάκης.
- Πουλημάς, Μ. (2016). *Νεομαρξιστικές προσεγγίσεις της ταξικής δομής. Η «νέα μεσαία τάξη» και το κοινωνικό υποκείμενο στον E. O. Wright*. Διδακτορική διατριβή, Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Σακελλαρόπουλος, Σ. (2014). *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, Αθήνα: Τόπος.
- Σπυριδάκης, Μ. (2016). Χώρος και άτυπη εργασία. Η εθνογραφική εμπειρία της Ναυπηγοεπισκευαστικής βιομηχανίας. *Γεωγραφίες*, 28, σελ. 24-34.
- Σταυρακάκης, Γ., Νικήσιανης, Ν., Κιουκπιολής, Α., Κατσαμπέκης, Γ. και Σιώμος, Θ. (2015). Λαϊκιστικός λόγος και δημοκρατία. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 43, σελ. 49-80.

Ξενόγλωσση

- Barbalet, J. (1998). *Emotion, social theory, and social structure: A macrosociological approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bennett, T., Savage, M., Silva, E., Warde, A., Gayo-Cal, M., and Wright, D. (2008). *Culture, class, distinction*, New York: Routledge.
- Bornschieer, S. and Kriesi, H. (2011). The populist Right, the working class, and the changing face of class politics. In J. Rydgren (ed.), *Class politics and the radical Right* (pp. 1-33). Routledge.

- Capelos, T. and Katsanidou, A. (2018). Reactionary politics: Explaining the psychological roots of Anti preferences in European integration and immigration debates. *Political Psychology*, 39 (6), pp. 1271-1288.
- Carrier, J., and Kalb, D. (2015). *Anthropologies of class: power, practice and - inequality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clark, T. N., Lipset, S. M. and Rempel, M. (1993). The declining political significance of social class. *International Sociology*, 8 (3), pp. 293-316.
- Devine, F., Savage, M., Scott, J. and Crompton, R. (2004) (eds). *Rethinking class: cultures, identities and lifestyles*. Basingstoke: Palgrave.
- Eidlin, B. (2014). Class formation and class identity: Birth, death, and possibilities for renewal. *Sociology Compass*, 8 (8), pp. 1045-1062. doi.org/10.1111/soc4.12197
- Evans, G. (2017). Social class and the cultural turn: Anthropology, sociology and the post-industrial politics of 21st century Britain, *Sociological Review*, 65 (1), pp. 88-104. doi.org/10.1177/0081176917693549
- Fantasia, R. (1995). From class consciousness to culture, action, and social Organization. *Annual Review of Sociology*, 21 (1), pp. 269-287. doi.org/10.1146/annurev.so.21.080195.001413
- Giddens, A. (1973). *The class structure of the advanced societies*. London: Hutchinson.
- Goodwin, J., Jasper, J. M., and Polletta, F. (2001). Why emotions matter?. In J. Goodwin, J. M. Jasper and F. Polletta (eds), *Passionate politics: Emotions and social movements*. Chicago: University of Chicago Press.

- Harrits, G. S. (2013). Class, culture and politics: On the relevance of a Bourdieusian concept of class in political sociology. *Sociological Review*, 61 (1), pp. 172-202.
- Johnson, R. (1979). Culture and the historians. In J. Clarke, C. Critcher, and R. Johnson (eds), *Working-class culture: studies in history and theory*. London: Routledge, pp. 41-74.
- Kirk, J. (2007). *Class, culture and social change*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Mann, R. and Fenton, S. (2017). *Nation, class and resentment: The politics of national identity in England, Scotland and Wales*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Pakulski, J. and Waters, M. (1996). *The death of class*. London: Sage.
- Russo, J. and Linkon, S. (2005) (eds). *New working-class studies*. Ithaca: Cornell University Press.
- Sayer, A. (2005). *The moral significance of class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sennett, R. and Cobb, J. (1972). *The hidden injuries of class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Somers, M. (1992). Narrativity, narrative identity, and social action: Rethinking English working-class formation. *Social Science History*, 16 (4), pp. 591–630.
- Spyridakis, M. (2013). *The liminal worker: An ethnography of work, unemployment and precariousness in contemporary Greece*. London: Ashgate.
- Strawson, P. (2008). *Freedom and resentment and other essays*. Oxon: Routledge.

Thompson, E.P. (2013) [1963]. *The making of the English working class*. London: Penguin.

Van der Linden, M., Murphy, H. and Varela, R. (2017). Introduction. In R. Varela, H. Murphy and M. Van der Linden (eds), *Shipbuilding and ship repair workers around the world. Case studies 1950-2010* (pp. 15-46). Amsterdam: Amsterdam University Press.

Williams, R. (1977). *Marxism and literature*. Oxford: Oxford University Press.

Williams, R. (2011) [1961]. *The long revolution*. Cardigan: Parthian Books.

Wetherell, M. (2012). *Affect and emotion: A new social science understanding*. London: Sage.

Άλλο υλικό

INEMY (2017). *Χαρτογράφηση Ναυτιλιακών Δραστηριοτήτων στην ευρύτερη Περιοχή του Πειραιά: μια πρώτη Αποτίμηση*. Έρευνα του Ινστιτούτου Εμπορίου και Υπηρεσιών της ΕΣΣΕ, που διενεργήθηκε για λογαριασμό του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Πειραιά
http://www.pcci.gr/evepimages/MELETINAFPIGOEPISKEYI_F22259.pdf
(τελευταία πρόσβαση 20 Οκτωβρίου 2018).

Τσίμας, Π. (2014). Ιστορία της Ακροδεξιάς και της Χρυσής Αυγής στην Ελλάδα.
Εκπομπή Έρευνα <https://www.youtube.com/watch?v=CcbaaXwahIY>
(τελευταία πρόσβαση 5 Σεπτεμβρίου 2018)